

**Vstup do manželství a nesezdaného
soužití v České republice po roce 1989
v souvislosti se vzděláním**

Dana Hamplová

SP 03:4

2003

Tuto práci recenzovaly: RNDr. Ludmila Fialová
Mgr. Petra Šalamounová

Tento text vznikl v rámci projektů Grantové agentury ČR č. 403/02/1500
a Grantové agentury Akademie věd České republiky č. B 7028202.

© Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 2003.

ISBN 80-7330-029-X

Obsah

Abstrakt	5
Abstract	6
Abstraktum	7
1. Úvod	9
2. Demografická změna v sociologických teoriích	9
2.1 Normativní teorie	9
2.2 Teorie racionální volby	12
2.2.1 Gary S. Becker a „New Home Economics“	12
2.2.2 Siegwart Lindenberg	13
2.2.3 Valerie Oppenheimerová: Ne odmítání, ale odklad	15
2.2.4 Blossfeld a Millsová: Teorie Globalizace	16
2.3 Brigitte a Peter L. Bergerovi – racionalizované hodnoty?	17
3. Manželství, nesezdané soužití a životní dráha	20
3.1 Životní dráha	20
3.2 Event-history analýza: Základní principy a pojmy	21
4. Vstup do manželství, resp. nesezdaného soužití v souvislosti se vzděláním	22
4.1 Hypotézy	23
4.2 Data ISSP 2002 a použité proměnné	24
4.3 První partner – přímé manželství nebo nesezdané soužití	26
4.4 První manželství	31
5. Závěr	35
Použitá literatura	36
Příloha I	40
Shrnutí	45
Summary	46
Zusammenfassung	48

Vstup do manželství a nesezdaného soužití v České republice po roce 1989 v souvislosti se vzděláním

Dana Hamplová

Abstrakt

Práce se zabývá souvislostí mezi uzavřením sňatku (resp. začátkem nesezdaného soužití) a vzděláním. První část přináší přehled sociologických teorií, které vysvětlují demografickou změnu ve vyspělých společnostech v druhé polovině 20. století. Většina teorií zdůrazňuje kulturní či ekonomickou změnu, a pokud vzdělání považujeme za měřítko kulturního a lidského kapitálu, lze z těchto teorií odvodit konkrétní hypotézy. Druhá část ověřuje teoretické předpoklady na datech z šetření ISSP 2002. Vychází přitom z konceptu životní dráhy a využívá metody event-history modelování, což umožňuje postihnout časování základních životních událostí. Výsledky naznačují, že vztah mezi vzděláním a vstupem do manželství lze plně vysvětlit délkou studia. Vzdělanější lidé sice vstupují do manželství s nižší intenzitou, hlavním faktorem však není vzdělání samo, ale délka školní docházky. V okamžiku, kdy opustí školu, přestává mít vzdělání negativní vliv na pravděpodobnost uzavření sňatku. Data dále nenaznačují, že by se tento trend změnil v 90. letech u kohort, u kterých došlo k výraznému propadu sňatečnosti.

Klíčová slova

sňatečnost, nesezdané soužití, demografická změna, životní dráha

Entry into Marriage and Unmarried Cohabitation in the Czech Republic since 1989 in Connection with Education

Abstract

This study deals with the connections between entry into marriage (or into a unmarried cohabitation) and education. The first part presents a summary of the sociological theories aimed at explaining the demographic shift that occurred in advanced societies in the second half of the 20th century. The majority of these theories stress cultural and economic changes, and if education is to be considered a measure of cultural and human capital, it is possible to draw some specific hypotheses from these theories. The second part of the study verifies theoretical assumptions on real data drawn from the 2002 ISSP survey. The study is based on the concept of the life course and uses of the event-history modelling, which makes it possible to obtain an accurate grasp of the timing of the basic events in life. The results to indicate that the connection between education and entry into marriage can be fully explained by longer school attendance. More educated people enter into marriage with lower risk, however it can be fully explained by school enrolment, the main factor behind this is not education itself but the period of school attendance. As soon as a person completes their schooling, education ceases to have a negative influence on the risk of entry into marriage. The data do not suggest that any change in the trend occurred in the 1990s in during a rapid decline in the marriage rates.

Keywords

marriage rate, unmarried cohabitation, demographic shift, life course

Eheschließung und Partnerschaften ohne Trauschein in der Tschechischen Republik nach 1989 im Zusammenhang mit der Bildung

Dana Hamplová

Abstraktum

Die Arbeit befasst sich mit der Eheschließung (bzw. dem Eingehen von Lebenspartnerschaften ohne Trauschein) im Zusammenhang mit der Bildung. Der erste Teil bringt eine Übersicht soziologischer Theorien, welche die demographischen Veränderungen in den entwickelten Gesellschaften des 20. Jahrhunderts erläutern. Diese Theorien betonen überwiegend die kulturelle bzw. wirtschaftliche Veränderung, und wenn man die Bildung als Maßstab des kulturellen und menschlichen Kapitals ansieht, können aus diesen Theorien konkrete Hypothesen gefolgert werden. Im zweiten Teil werden die theoretischen Voraussetzungen anhand von Daten einer ISSP-Untersuchung aus dem Jahr 2002 überprüft. Dabei wird ausgegangen vom Konzept der Lebensbahn und von der Methode des Event History Modelling, was die zeitliche Eingliederung der wichtigsten Ereignisse im Leben ermöglicht. Die Ergebnisse deuten an, dass die Beziehung zwischen Bildung und Eheschließung voll durch die Länge des Bildungswegs erklärt werden kann. Bei Menschen mit höherem Bildungsgrad ist die Eheschließung zwar von geringerer Intensität, der Hauptfaktor dabei ist aber nicht die Bildung selbst, sondern die Dauer des Bildungswegs. Nach Abschluss des Studiums wirkt sich die Bildung nicht mehr negativ auf die Wahrscheinlichkeit einer Eheschließung aus. Die Daten deuten des weiteren nicht an, dass sich dieser Trend bei den Kohorten, bei denen es zu einem deutlichen Einbruch der Eheschließungsrate kam, in den 90er Jahren geändert hätte.

Schlüsselwörter

Eheschließungsrate, Partnerschaften ohne Trauschein, demographische Veränderung, Lebensbahn

1. Úvod

Česká společnost zažila v 90. letech zásadní změnu demografického chování a tradiční model rodinného startu sňatek – založení společné domácnosti – narození prvního dítěte ztratil univerzální platnost. Rodinné starty začínají být mnohem rozmanitější, část mladých lidí spolu začíná společně soužití bez sňatku a manželství uzavírá později či je dlouhodobě odkládá. Mezi roky 1989 a 2000 poklesl celkový počet uzavíraných manželství o třetinu (z 81 na 55 tis.), průměrný věk svobodné nevěsty vzrostl z 21,8 na 26,5 let a průměrný věk svobodného ženicha z 24,6 na 28,9 let.

Česká republika není ojedinělým případem a podobným vývojem prošla většina západoevropských zemí. Změny demografického chování vyspělých zemích v druhé polovině 20. století se snaží vysvětlit celá řada sociologických teorií a jejich základní přehled je uveden v první části této práce. Rozlišují se tzv. normativní (kulturní) přístupy, které předpokládají, že se za změnami rodinného chování skrývají především změny hodnotové, a teorie racionální volby, které poukazují na změnu objektivních podmínek, například situaci na pracovním trhu nebo relativní velikost jednotlivých kohort. Rozdíl mezi normativními teoriemi a teoriemi racionální volby by se dal rovněž charakterizovat tak, že zatímco se normativní teorie soustředí na cíle a na to, co lidé chtějí, teorie racionální volby věnují pozornost prostředkům, tedy tomu, co lidé mohou.

Tato práce se zabývá otázkou, zda a jak vstup do manželství, resp. založení společné domácnosti lidmi, kteří nejsou oddaní, souvisí se vzděláním člověka. Konkrétně se věnují dvěma otázkám. První je, zda lidé se svým partnerem vstupují do přímého manželství či začínají s partnerem nejprve žít ve společné domácnosti, a jak tato volba souvisí se vzděláním. V druhé části analyzují pouze vstup do prvního manželství bez ohledu na to, zda spolu snoubenci již společně žili či zda předtím žili s jiným partnerem.

2. Demografická změna v sociologických teoriích

I když 90. léta představují z pohledu demografického vývoje České republiky ve druhé polovině 20. století radikální zlom, z celoevropského hlediska nejde o výjimečný vývoj a Česká republika se v 90. letech svým demografickým režimem přiblížila k zemím západní Evropy, kde plodnost i sňatečnost klesá od konce 60. let [Rabušic 1998]. Změny v rodinném chování, rozšíření nesezdaných soužití a pokles plodnosti pod hranici čisté reprodukce zákonitě vyvolaly zájem sociologie a podnítily vznik celé řady teorií, které zdůrazňují různé stránky tohoto vývoje. V zásadě lze tyto teorie rozdělit do dvou skupin. První skupinu představují tzv. normativní či kulturní teorie (normative theories), druhou teorie racionální volby (rational choice theories).

2.1 Normativní teorie

Normativní teorie zdůrazňují význam hodnot a preferencí v lidském chování a změny rodinného života proto přisuzují posunu v hodnotách, aspiracích a očekáváních. I když se jednotliví autoři liší v tom, kterou z „moderních“ hodnot považují za klíčovou, většina soustředí pozornost na sekularizaci, individualismus a novou ideologii týkající se postavení mužů a žen ve společnosti. I když převaha normativních teorií neodmítá význam strukturálních či ekonomických faktorů, vychází spíše z předpokladu, že modernizace, technologické změny a rozvoj

sociálního státu umožnily postupnou změnu hodnot a preferencí, jež dnes klíčovým způsobem ovlivňují lidské chování.

K nejnvlivnějším autorům z okruhu normativních teorií patří Ronald Inglehart [1977, 1990], podle něhož hrály ekonomické faktory klíčovou roli ve společenských procesech v období rané industrializace, v moderních vyspělých společnostech význam ekonomických faktorů poklesl a lidské chování začaly více ovlivňovat hodnoty [Inglehart 1990]. Inglehart zasadil klesající snátečnost a nižší podíl osob žijících v manželství do kontextu obecnějšího přesunu od „materialistických“ k „post-materialistickým“ hodnotám. Je nutné zdůraznit, že pojetí „materialismu“ a „postmaterialismu“ se u Ingleharta liší od běžného významu slova materialismus: „materialistické hodnoty“ se podle Inglehartovy definice vztahují k fyzickému blahobytu a bezpečí, „post-materialistické“ hodnoty se soustřeďují na kvalitu života. Díky uvedené definici mohl Inglehart rodinu a rodinné hodnoty přiřadit k „materialistické orientaci“, protože podle něj souvisejí s potřebou bezpečí, a nesezdané soužití nebo život bez stálého partnera k „postmaterialistickému“ životnímu způsobu. Inglehart tvrdí, že tradiční rodina dodávala lidem jistotu a zázemí, které potřebovali, když žili v těžkých a stresujících podmínkách. Dnešní mladé generace se však cítí bezpečnější díky bezprecedentnímu bohatství moderních společností a rozvoji sociálního státu, který převzal zodpovědnost za přežití i základní životní standard, a nemusejí proto dbát na vytváření primárních vazeb a stálých vztahů. Můžou si naopak dovolit klást větší důraz na nezávislost, seberealizaci a sebevyjádření, a vyhovuje jim proto nesezdané soužití, které s sebou nese méně závazků než manželství.

Mezi normativní teorie patří i koncepce tzv. *druhého demografického přechodu*, která vzešla z nizozemského demografického výzkumu [např. Van de Kaa 1987, 1993; Lesthaeghe a Moorse 1992; Wiersma 1983]. Van de Kaa [1993] věnoval pozornost třem typům společenských procesů, které ovlivňují demografické chování: sociální strukturu, kulturu a technologickému vývoji. I když Van de Kaa zdůrazňuje, že tyto tři typy procesů působí souběžně a vzájemně se ovlivňují (s. 104), přisuzuje primát hodnotám a tvrdí, že se technologické a strukturální inovace mohly projevit jen díky hodnotové změně. Například rozvoj moderní antikoncepce by sám o sobě sexuální chování nezměnil, ale moderní antikoncepce se mohla rozšířit jen díky tomu, že lidé začali vyznávat nové hodnoty [ibid. 116].

Základem nových hodnot, které ovlivnily demografické chování, je podle Van de Kaa sekularizace a individualismus. Moderní lidé jsou přesvědčeni, že mají právo hledat sebenaplnění a že mají povinnost maximálně využívat své nadání bez ohledu na širší sociální skupinu, jejímiž jsou členy. Volí proto takový životní způsob, který jim dává volný prostor pro nezávislé rozhodování, a vyhýbají se závazkům, které by je dlouhodobě omezovaly. Nesezdané soužití těmto požadavkům vyhovuje, takže je podle Van de Kaa logické, že se zvyšuje podíl párů, které spolu žijí, aniž uzavřely sňatek. Van de Kaa ovšem neopomíná ani změnu objektivních podmínek, ale – stejně jako Inglehart – zdůrazňuje, že tyto hodnoty se mohly rozšířit jen díky rozvoji sociálního státu a bohatství moderních společností.

K normativním teoriím lze dále přiřadit i *Antony Giddense* [1992], podle něhož se v „post-moderních“ společnostech změnil samy principy, na nichž se vztahy zakládají, a dřívější představu romantické lásky nahradil tzv. volně plynoucí (confluent) či čistý (pure relationship) vztah, v němž proti sobě stojí dva lidé jako dvě nezávislé individuality. Giddensův „volně plynoucí“ či „čistý vztah“ se zcela rozchází s romantickou představou výjimečnosti a trvalosti a nesnaží se předstírat, že pravá láska je věčná a ten druhý je ten jediný a nenahraditelný. V „čistém vztahu“ prý již nejde o to, najít toho pravého partnera, ale o samotnou emocionální vazbu. „Čistý vztah“ nemusí být podle Giddense v žádném případě monogam-

ní a trvá jen do doby, „než se něco změní“ a dokud oba partneři ve vztahu nacházejí dostatek uspokojení. Giddensovy představy vycházejí z přesvědčení, že ideál romantické lásky souvisel s oddělením domova od světa práce, proměnou vztahů mezi rodiči a dětmi a „vynálezem“ mateřské lásky, v době emancipace a rovnosti však na takových „zastaralých konceptech“ nelze vztah postavit.

Rabušic [2001a, 2001b] vztáhl Inglehartovu teorii a teorii druhého demografického přechodu na českou společnost a předpokládá, že demografické změny v 90. letech byly převážně změnami hodnotovými. V socialismu rodina získala klíčové postavení, protože celý systém nebyl založen na výkonu a snaze jedince, ale na sociálním kapitálu, sociálních sítích a konecích a sňatek a založení rodiny byly jediné autentické věci, které mohli mladí lidé udělat [Rabušic 2001a, Možný 1991]. Když se komunistický režim zhroutil, mladá generace získala zcela novou životní zkušenost, a místo familistických hodnot typických pro socialistické období pro ně začal být přitažlivý individualismus a možnost seberealizace. Podle Rabušice není náhodou, že nositeli nového demografického chování jsou generace narozené na konci šedesátých a v sedmdesátých letech, které dětství prožívaly v relativním ekonomickém dostatku, a které si proto mohou „dovolit“ věnovat pozornost i „nematerialistickým“ hodnotám.

Normativní teorie poukazují na posun v hodnotách, ke kterému došlo v druhé polovině 20. století, a předpokládají, že se změnil cíle, o které lidé usilují, což dovoluje elegantně vysvětlit změny v demografickém chování. Tento přístup má však i několik slabých míst. Důraz na hodnoty a preference svádí pozornost k socializaci hodnot a odvádí pozornost od objektivních omezení (constraints) a od možnosti člověka svobodně volit mezi různými životními alternativami [Lindenberg 1989: 33]. Jejich hlavním nedostatkem však je, že téměř nikdy nedefinují, co vlastně hodnoty a preference jsou a jak je možné je empiricky zkoumat [Friedman, Hechter, Kanazawa 1994].

Základní problém jakéhokoliv výzkumu, který se chce hodnotami zabývat, spočívá v tom, že hodnoty nejsou jednoduše pozorovatelné. Obvykle se proto hodnoty zjišťují pomocí dvou metod, které jsou však obě problematické [Friedman, Hechter, Kanazawa 1994: 377–378]. Jednou z možností je ptát se lidí, jaké jsou jejich hodnoty a preference, druhou možností je vyvozovat hodnoty z reálného chování. Jaké nevýhody tyto metody mají? Deklarované hodnoty jsou často velmi vágní, nestálé a přizpůsobují se dané situaci, což platí zvláště o hodnotách a preferencích spojených s rodinným a partnerským chováním [Heaton, Jacobson 1999; Fialová, Tuček 1997; Moors 2000; Blossfeld, Mills 2001].¹ Longitudinální výzkumy naznačují, že životní styl sice vychází z toho, jaké lidé mají hodnoty, ale zároveň životní styl na hodnoty působí a pomáhá je spoluvytvářet. Například manželství deklarované hodnoty „ztradičňuje“, zatímco život v nesezdaném soužití naopak význam tradičních hodnot snižuje [Moors 2000]².

Využití druhou možností a odvozování hodnoty z reálného chování je rovněž problematické, protože nelze rozlišit, do jaké míry je chování ovlivněné hodnotami a do jaké míry

¹ Například podle studie Heatona a Jacobsona [1999] celá pětina dotázaných v longitudinálním výzkumu změnila během 6 let názor na to, zda chtějí mít děti. Podle Fialové a Tučka [1997] v prostředí s dlouhodobě nízkým počtem dětí mladí lidé předpokládají vyšší počet dětí, než je běžný standard v dané společnosti, ale následná realita často vede ke změně představ.

² Podobně Moors [2000] ukazuje na datech longitudinálního výzkumu, že hodnoty sice ovlivňovaly to, který typ soužití respondent zvolil, ale zároveň se přizpůsobovaly životní situaci a tomu, v jakém typu svazku člověk žil. Vstup do manželství a život v manželském svazku hodnoty „ztradičňoval“, život v nesezdaném soužití naopak význam tradičních rodinných hodnot postupně snižoval [ibid. 221].

objektivními možnostmi. Většinou se proto předpokládá, že pokud lidé s vyššími příjmy volí určitý životní styl, jedná se o cíl v dané společnosti považovaný za žádoucí [Goldscheider, Waite: 93], což je však ospravedlnitelné pouze v případě, že všichni lidé a všechny společenské skupiny vyznávají stejné hodnoty a mají stejné životní cíle.

2.2 Teorie racionální volby

Teorie racionální volby problém s výzkumem hodnot neřeší, ale jednoduše se mu vyhýbají tím, že věnují pozornost objektivním podmínkám a analyzují faktory, které vstupu do manželství brání nebo ho naopak podporují bez ohledu na to, jaké hodnoty člověk zastává. Teorie racionální volby tak představují druhý pól v sociodemografickém výzkumu a na rozdíl od normativních teorií zdůrazňují spíše to, co lidé můžou, než to, co chtějí. Vysvětlení přitom nejčastěji hledají ve změnách pracovního trhu nebo v relativní velikosti jednotlivých kohort [Oppenheimer 1988: 566].

Tyto teorie stojí na předpokladu, že lidé jsou zaměřeni k nějakému cíli a jednají způsobem, o kterém si myslí, že je v rámci daných možností k danému cíli dovede. Základní charakteristikou teorie racionálních hodnot je, že se soustředí na způsoby, jak cíle dosáhnout, ale ignorují cíl, k němuž lidé chtějí dospět. I když na obecnější rovině teorie racionální volby berou v úvahu preference a sociální normy,³ v analýzách demografického chování otázku hodnot většinou ignorují a vycházejí z toho, že rozdíly v demografickém chování souvisí se změnou ceny, nikoliv s rozdíly v preferencích. Většina teorií tohoto typu připouští, že vynechat hodnoty ze sociologického výzkumu je nemožné, protože lidské chování je v samém základu motivováno určitými cíli, vycházejí však z předpokladu, že lidé základní hodnoty sdílejí, a ty hodnoty, které nesdílejí, jsou náhodně rozloženy bez ohledu na objektivní omezení.

Jednou z nejčastějších výtek vůči teoriím racionální volby je, že přistupují k člověku jako k chladně kalkulující bytosti, která zvažuje možnosti, které jí život nabízí, a vybírá si to, co je pro ni nejlepší. Ve většině případů se však teorie racionální volby zabývají vztahem mezi společenskou makrostrukturou a lidským chováním, ne motivací jednotlivců, a nepředpokládají tedy, že lidé chladně kalkulují, co jim vztah přinese a zda pro ně bude výhodný. Vycházejí spíše z toho, že institucionální struktura společnosti ovlivňuje chování, zvláště na úrovni makrostruktury, protože definuje, co je výhodné a co ne [Coleman, Fararo 1992]. Jinými slovy kontext určuje, do jaké míry si člověk může svobodně určovat své priority a odpovídajícím způsobem organizovat čas, tedy z jakých možností může volit [Willekens 1989: 17].

2.2.1 Gary S. Becker a „New Home Economics“

Patrně nejznámější teorii, často označovanou jako „New Home Economics“, vytvořil Gary S. Becker [1972, 1973, 1991, resp. 1996]⁴. V jejím základu leží koncepce sňatkového trhu a předpoklad, že se každý člověk snaží, aby se mu dařilo co nejlépe, a hledá proto na sňatkovém trhu partnera, s nímž bude „maximalizovat svůj užitek“. O sňatkovém trhu lze podle

³ V pozdějších analýzách Becker [1997] předpokládá, že volbu kromě omezení ovlivňuje i lidský kapitál, který zahrnuje jak kapitál osobní, tak společenský. Osobní kapitál je přitom ovlivněn osobní zkušeností a zvykem, společenský kapitál zahrnuje vliv referenční skupiny, a bere tedy v úvahu i společenské normy a vliv.

⁴ Gary Becker v roce 1992 dostal za ekonomické vysvětlení lidského chování Nobelovu cenu.

Beckera hovořit proto, že si různí muži a různé ženy při hledání partnera konkurují a jejich úspěch závisí na tom, co nabízejí.

Podle Beckera [1972] je manželství je prakticky vždy dobrovolné (ať už je to výsledek svobodné volby snoubenců nebo jejich rodičů), takže lidé do manželství vstupují, pokud v manželství získají větší užitek, než kterého by dosáhli jako svobodní. Nakolik je manželství výhodné závisí nejen na věcech a službách, které si společná domácnost může dovolit koupit, ale především na zboží, které sama produkuje. Mezi „zboží“ přitom Becker nezahrnuje jen materiální statky jako je jídlo nebo úklid, ale i lásku, společenství, prestiž, způsob trávení volného času a především počet a kvalitu vlastních dětí. „Produkce dětí“ je podle Beckera hlavním důvodem, proč muži a ženy zakládají rodinu, protože zajištění běžného provozu domácnosti či sexuální služby si lze koupit, vlastní děti nikoliv [Becker 1972, 1996]. Proto ti, kteří chtějí menší počet či „méně kvalitní“ děti, vstupují do manželství později a dříve se rozvádějí.

Z hlediska „produkce kvalitních dětí“ je pak podle Beckera pro rodinu vždy výhodná dělba práce a to, aby každý z partnerů rozvíjel jiný typ lidského kapitálu. Becker [1996] toto tvrzení vysvětluje na příkladu dvou lidí, kteří mají stejné předpoklady pracovat v domácnosti i stejné předpoklady uspět na trhu placené práce. Pokud oba budou věnovat placenému zaměstnání x hodin, výsledek bude stejný, jako když jeden z nich stráví v placeném zaměstnání 2x hodin a druhý se bude plně věnovat domácnosti. Pokud ovšem každý z nich začne investovat do specializovaného kapitálu, zvýší se efektivita obou a vzroste i celkový „produkt“ domácnosti.

Efektivita spojená s dělbou práce ovlivňuje i chování na sňatkovém trhu. Při hledání partnera je totiž důležité, zda se lidský kapitál, příjmy, čas a další investice, které muži a ženy do společné domácnosti přinášejí, doplňují (princip of complementarity) a slučují (princip of compatibility). Základním principem, podle něhož dochází k výběrovému párování, je proto podle této teorie podobnost ve vlastnostech, které se nevztahují k placené práci (například inteligenci, výšce, vzhledu, zájmech), ale odlišnost v ekonomických rolích.

Podle Beckera [1996] pokles sňatečnosti a plodnosti v druhé polovině 20. století ve vyspělých zemích souvisí se dvěma faktory. Prvním faktorem je rostoucí výdělečný potenciál žen. Významnou součástí nákladů na produkci v domácnosti je totiž čas, jehož cena není daná jen tím, co je člověk schopen během dané doby udělat, ale souvisí i s ušlým ziskem z jiných činností, kterým se v tu chvíli věnovat nemohl. Pokud roste výdělečný potenciál žen, roste i hodnota jejich času, který stráví péčí o dítě a domácnost a ne v placeném zaměstnání. Rostoucí náklady na děti snižují „poptávku“ po dětech a lidé se snaží „užitek“, který by mohli získat z dětí, nahradit něčím jiným [Becker 1996: 55]. Užitek manželství tak klesá a zvyšuje počet rozvodů i relativní atraktivitu nesezdaných soužití.

Druhý faktor, který se podle Beckera podílí na poklesu sňatečnosti, plodnosti a růstu rozvodovosti, souvisí s rozvojem moderního státu a tržní ekonomiky, které do značné míry převzaly od rodiny zodpovědnost za vzdělání, péči o děti, staré a nemocné, ochranu před nezaměstnaností atd., a tedy snížily význam rodiny v životě člověka.

2.2.2 Siegwart Lindenberg

Siegwart Lindenberg [1989] klasický přístup New Home Economics kritizuje z několika důvodů. Především tvrdí, že se nelze na manželský pár dívat jako na jednotku, ale jako na dva jedince, kteří při rozhodování musejí brát v úvahu přání toho druhého. Dále se snaží klasic-

kou teorii racionální volby „sociologizovat“ a včlenit do ní preference a jejich změny. Becker totiž otázku preferencí ignoruje, resp. očekává, že cílem manželství je „produkce dětí“. Lindenberg tvrdí, že na základě dosavadního výzkumu je možné stanovit dva základní cíle, které jsou vlastní všem lidem: prvním je touha po fyzickém pohodlí a druhým touha po sociálním uznání. Rozlišuje přitom několik různých forem sociálního uznání.

- 1) *Status* zajišťuje sociální uznání založené na přístupu k vzácným věcem jako jsou privilegia, peníze, výjimečný talent, moc a jeho základem je relativní pozice vůči druhým.
- 2) *Sociální souhlas* (behavioral confirmation) je vědomí, že člověk udělal něco, co je v očích druhých správné. Toto uznání přitom může být osobní či neosobní. Pokud se očekávání druhých opakují, vznikají sociální normy a člověk může prožívat pozitivní efekt sociálního uznání, i když nejsou druzi přítomní.
- 3) *Citový vztah* je, na rozdíl od statusu či sociálního souhlasu, vždy osobní a jeho vznik souvisí se třemi faktory: tím, nakolik člověk investuje do vztahu, tím, nakolik svým chováním splňuje očekávání druhého a množstvím neformálních kontaktů.

Každá smysluplná sociální teorie si podle Lindenerga musí klást otázku, jak je možné v dané společnosti systematicky získávat jak fyzické pohodlí a bezpečí, tak sociální uznání. Lindenberg vychází z toho, že v moderní společnosti je klíčovou institucí, která zajišťuje fyzické bezpečí a pohodlí, domov. Stejně jako New Home Economics předpokládá, že specializace a dělba práce je v rámci domácnosti výhodná a k tradičním ekonomickým důvodům připojuje další dvě sociologická (či psychologická) vysvětlení, proč tomu tak je. Zaprvé, dělba práce umožňuje věnovat pozornost jednomu úkolu bez většího rozptylování, což samo o sobě zvyšuje efektivitu, zadruhé zodpovědnost za oddělené oblasti zvyšuje vzájemné uznání partnerů.⁵

Způsobů, jak získat sociální uznání, je několik, a důležité je, že existuje značný prostor pro to, jednotlivé typy sociálního uznání zaměňovat. Podle Lindenergera lze demografický vývoj v druhé polovině 20. století ve vyspělých zemích vysvětlit právě tím, že se změnil způsob, jak lidé získávají sociální uznání. V tradiční společnosti byli muži zodpovědní za ekonomické zajištění rodiny, a bylo proto pro ně výhodné, aby se snažili sociální uznání získat v placeném zaměstnání. Druhým zdrojem sociálního uznání byl jejich životní styl, který sdíleli se svými manželkami. Ženy získávaly sociální uznání skrze životní styl, ale scházela jim prestiž spojená se zaměstnáním, a tak měly méně sociálního uznání než muži. Ženy si proto relativní nedostatek sociálního uznání kompenzovaly tím, že využívaly třetí možnost jak získat sociální uznání: měly více dětí a investovaly do citových vztahů s nimi.

Pokud vytváření domova přestává ženám přinášet sociální uznání (k čemuž ve 20. století došlo), je nepravděpodobné, že by se rozhodly nedostatek sociálního uznání kompenzovat tím, že budou mít (další) dítě, protože by je to naopak připoutalo ještě víc k domovu, tedy k aktivitě, která jim nepřináší příliš sociálního uznání. Navíc další dítě může být v rozporu se životním stylem, který přináší další sociální uznání. Ženy se proto snaží získat sociální uznání v jiné oblasti, především v placeném zaměstnání, a omezují počet dětí.

Lindenberg tak podobně jako Becker vidí souvislost mezi zaměstnaností žen a demografickými změnami. Na rozdíl od Beckera však nepředpokládá mezi nástupem žen do zaměstnání a demografickou změnou kauzální vztah. Dnešní společnost již tak vysoce nehodnotí funkci „vytváření domova“ a ženy se tomuto faktu racionálně přizpůsobují tím, že věnují více času a pozornosti placenému zaměstnání.

⁵ Lindenberg v tomto ohledu navazuje na Talcota Parsonse, který rovněž předpokládal, že dělba práce je výhodná, protože brání konkurenci mezi mužem a ženou.

2.2.3 Valerie Oppenheimerová: Ne odmítání, ale odklad

Valerie K. Oppenheimerová [1988, 1994] se soustřeďuje na problematiku vstupu do manželství a rovněž připisuje pokles sňatečnosti změnám pracovního trhu. Je však jednou z hlavních kritiček Beckerovy koncepce i všech ostatních teorií, které připisují demografické změny rostoucí zaměstnanosti žen. Její kritiku lze shrnout do tří bodů:

- 1) Základním omylem podle Oppenheimerové je, že se zaměřuje odklad sňatků do vyššího věku za odmítání manželství. Tvrdí, že teorie zdůrazňující specializaci a dělbu práce v rodině umějí vysvětlit chování těch, kteří se rozhodnou manželství nikdy neuzavřít, nedávají však odpověď na otázku, proč lidé sňatky odkládají.
- 2) Ve většině demografických a sociologických teorií se jako srovnávací období „tradiční rodiny“ používají dekády 20. století s vysokou sňatečností, což však bylo z hlediska delšího časového horizontu výjimečné období, ne charakteristický věk tradiční rodiny. Historickodemografický výzkum jasně ukazuje, že pro euroatlantickou kulturu byl typický naopak relativně vysoký věk při uzavírání prvního sňatku a poměrně vysoký podíl celoživotně svobodných lidí [Hajnal 1965]. Oppenheimerová tak zpochybňuje, zda šedesátá léta (v českém případě devadesátá léta) opravdu představovala zlom v demografickém vývoji západní civilizace, jak předpokládají jak normativní teorie, tak většina teorií racionální volby.
- 3) To, že se průměrný sňatkový věk opět posunul do vyššího věku v době, kdy ženy začaly nastupovat do placeného zaměstnání, může být podle Oppenheimerové historická náhoda. Většina současných teorií se soustředí na měnící se ekonomickou roli žen a ignoruje ekonomické postavení mužů, které vždy hrálo ve sňatečnosti klíčovou roli.
- 4) Teorie, které zdůrazňují specializaci a dělbu práce v rodině, dokazují svoje tvrzení na agregovaných a ne individuálních datech. Výzkumy založené na individuálních datech sice potvrzují, že vzdělanější ženy s vyšším výdělečným potenciálem vstupují do manželství později, ale vzdělání nemá vliv na to, zda nakonec do manželství vstoupí a pokud se nějaký vliv projevuje, tak je naopak pozitivní [Oppenheimerová 1994].

Oppenheimerová nakonec zpochybňuje samotný předpoklad, že by specializace a dělba rolí v rodině byla výhodná. Uznává, že se jedná o efektivní strategii v rámci širší rodiny, v nukleární rodině západního typu je však podle ní specializace na domácí, resp. pracovní sféru příliš riskantní. Pokud totiž jeden z partnerů onemocní, zemře nebo není schopen či ochoten svoji roli plnit, je ohroženo samotné přežití rodiny. Navíc specializace rolí je podle Oppenheimerové nevýhodná, i když k žádné tragické události nedojde, protože nedovoluje, aby se domácnost přizpůsobovala rozdílným ekonomickým nárokům v různých fázích rodinného cyklu. Moderní průmyslová společnost se podle Oppenheimerové od tradiční liší jen v tom, že se k udržení ekonomické rovnováhy domácnosti nevyužívá práce dětí, ale žen [Oppenheimer 1994].

Oppenheimerová tak odmítá klasickou teorii racionální volby v podobě, jak ji vytvořila New Home Economics, a navrhuje alternativní teorii, která rovněž vychází z principů racionální volby a koncepce sňatkového trhu. Její teorie nepředpokládá, že by existovalo jedno univerzální vysvětlení, proč sňatky odkládají muži a proč se později vdávají ženy, ale navrhuje vysvětlovat odklady u obou pohlaví jinak. V obou případech se však soustředí na pracovní trh a předpokládá, že výběr partnera je dnes náročnější a delší proces než v minulosti.

Proč se dnešní ženy vdávají později? Vysvětlení lze podle Oppenheimerové nalézt v měnící se roli žen. Ženy v minulosti uzavíraly manželství mladé, protože informace o vlastnostech, které byly pro úspěch na sňatkovém trhu podstatné (základní osobnostní charakte-

ristiky, fyzická přitažlivost, náboženské vyznání či sociální původ), jsou relativně dostupné už v mladém věku a ženám nic nebránilo, aby se provdaly. Naopak existoval silný tlak na časně sňatky, protože s tím, jak ženy stárnou, klesá počet potenciálních ženichů a zvyšuje se konkurence ze strany mladších dívek. Muži museli v minulosti se sňatkem počkat, protože jejich pozici na sňatkovém trhu zásadně ovlivňoval úspěch na pracovním trhu a schopnost rodinu finančně zabezpečit, což jsou vlastnosti, které nejsou ve velmi mladém věku zřejmé. Nástup žen do placeného zaměstnání a vyrovnávání ekonomických rolí mužů a žen však podle Oppenheimerové změnil kritéria výběru a posunul sňatkový věk žen, protože i u nich začíná být důležité, jak uspějí na pracovním trhu a jakou ekonomickou perspektivu muži nabídnou.

Posun sňatkového věku mužů Oppenheimerová vysvětluje tím, že se zhoršuje ekonomická pozice mladých mužů a prodlužuje se prvotní nestabilní období na počátku pracovní dráhy, během které není možné určit, zda daný muž bude schopen v budoucnosti rodinu finančně zajistit a jaký bude jeho životní styl [Oppenheimer, Kalmijn, Nelson 1997; Oppenheimer 1994]⁶. Oppenheimerová tvrdí, že tento faktor hraje roli ve všech sociálních skupinách nejen u mužů s nízkým příjmem. Lidé ve vyšší socioekonomické pozici jsou na tom sice finančně lépe a mohli by si podle objektivních měřítek dovolit domácnost založit, očekávají však vyšší životní úroveň a mají jiné standardy, podle nichž hodnotí přijatelný příjem.

Nesezdané soužití je podle Oppenheimerové jedním ze způsobů, jímž mladí lidé odpovídají na rostoucí nejistotu ohledně ekonomických rolí. Nesezdané soužití nabízí výhody manželství i svobodného stavu [1994: 308], protože s sebou nenese dlouhodobé závazky, ale zároveň umožňuje, aby se mladí lidé nemuseli vzdávat společného života, a nemuseli tak platit cenu za „sexuální izolaci nebo promiskuitu“ [Oppenheimer 1988: 583]. Navíc nesezdané soužití podle Oppenheimerové zvyšuje množství informací, které jsou o partnerovi k dispozici, a pomáhá tak uskutečnit rozhodnutí, zda vstoupit do manželství či nikoliv.⁷

2.2.4 Blossfeld a Millsová: Teorie Globalizace

Přístup Hanse-Petera Blossfelda a Mellindy Millsové [2000, 2003] rovněž patří do okruhu teorií racionální volby. Změnu v rodinném chování vysvětlují v rámci širší globalizační teorie a předpokládají, že posun v demografickém chování souvisí s dopadem „globalizace“ na životní dráhy lidí. Pojem globalizace v jejich pojetí odkazuje k sociálnímu vývoji, který je možné charakterizovat čtyřmi trendy: 1) klasický stát sociálního blahobytu selhal a roste význam (mezinárodních) trhů; 2) zvyšuje se ekonomická konkurence, a to nejen v rámci jednoho státu, ale i mezi národními ekonomikami, což nutí vlády, aby přijímaly taková opatření, která zvyšují efektivitu (liberalizovaly a privatizovaly); 3) rozvíjejí se informační sítě a technologie; 4) a zvyšuje se zranitelnost vůči náhodným šokům.

⁶ Přestože Oppenheimerová kritizuje chicagskou školu, že používá agregovaná individuální data a ne, dokumentovala svoje teorie původně rovněž pouze na agregovaných datech. Oppenheimer, Kalmijn, Nelson [1997] ovšem ověřují vliv ekonomické pozice muže na sňatkové chování i na individuálních datech.

⁷ Oppenheimerová však v tomto ohledu ignoruje celou řadu výzkumů, které naopak ukazují, že manželství uzavřená po určitém období společného života na zkoušku jsou nestabilnější než tzv. přímá manželství [například: Balakrishnan, Rao, Lapierre-Adamcyk, Krotki 1987; Bennett, Blanc, Bloom 1988; Booth, Johnson 1988; Bumpass et al, 1991, Bumpass, Sweet, 1989; DeMaris 1993; Demaris, Leslie, 1984; DeMaris, Rao 1992; Teachman, Polonko 1990; Teachman, Thomas, Paasch 1991; Thomson, Colella 1992; Thomson, Colella, 1992; Waite et al., 1986].

Námitku, že světová ekonomika je na počátku 21. století integrovaná přibližně ve stejné míře jako byla ekonomika před první světovou válkou, a nelze tedy hovořit o zásadní změně či o globalizaci, autoři odmítají. Tvrdí totiž, že nejde jen o samotnou míru ekonomické integrace, ale že rozvoj nových technologií a modernizace kvalitativně změnily nároky kladené na pracovní sílu (Mills, Blossfeld, forthcoming). Pracovní síla musí být flexibilnější a dynamičtější a budoucnost se stává méně předvídatelnou, životní dráhy se stávají rozmanitější, jednotlivé fáze životního cyklu ztrácí jasné a zřetelně vymezené hranice a přechod do dospělosti je komplikovanější proces než v minulosti. Mladí lidé prožívají značnou ekonomickou nejistotu ohledně sociálních a ekonomických rolí, protože jsou „outsidery“ na pracovním trhu a nechrání je zkušenost nebo princip seniority. Millsová a Blossfeld proto hovoří o novém typu tzv. „pružného partnerství“ („flexible partnership“) a tvrdí, že racionální odpovědi mladých lidí na rostoucí nejistotu na pracovním trhu je nesezdané soužití, které dovozuje odložit závazky do budoucnosti.

Millsová a Blossfeld dále argumentují tím, že i když se tyto tendence projevují obecně ve všech moderních západních společnostech, to, jak se vliv „globalizace“ bude konkrétně projevovat, souvisí s národně specifickými institucemi, jako je vzdělávací systém, organizace pracovního trhu nebo sociální zabezpečení. Vycházejí přitom z klasifikace Espinga-Andersona [1993] a rozlišují 4 základní sociální systémy: liberální (USA, Kanada, Británie), sociálně-demokratický (skandinávské země), konzervativní (Německo, Nizozemí) a familistický (Itálie, Španělsko) a přidávají jako pátou skupinu země postsocialistické. Na rozsáhlých empirických analýzách pak dokazují, jak se nové nároky na pracovní sílu projevují v různých systémech různým způsobem a jak situace na pracovním trhu ovlivňuje rodinné chování mladých lidí. Například vysoká ochrana pracovních míst může vést k tomu, že sice zajišťuje stabilní zaměstnání těm, kteří jsou součástí pracovního trhu, ale brání tomu, aby na pracovní trh vstupovali noví, zvláště mladí lidé (extrémním případem podobně uzavřeného pracovního trhu je například Španělsko), a tedy nepřímou negativně ovlivňují i sňatečnost a plodnost.

2.3 Brigitte a Peter L. Bergerovi – racionalizované hodnoty?

K předchozímu přehledu ještě připojuji teorii Brigitte a Petera L. Bergerových [1984], která by se dala chápat jako propojení normativního přístupu s teorií racionální volby. Bergerovi se sice soustředí na ideologie související s rodinou, tedy spíše na hodnotové a kulturní aspekty, vycházejí však z toho, že tyto ideologie úzce souvisejí s třídní příslušností a ekonomickými zájmy různých sociálních skupin. Liberalismus či konzervatismus ve vztahu k rodině tak nechápu jako nezávislý faktor, ale důsledek ekonomických zájmů dané sociální skupiny. Stejně jako tradiční teorie racionální volby tak Bergerovi dávají demografické chování do souvislosti s socioekonomickou pozicí, vycházejí však přitom z radikálně odlišné perspektivy.

Bergerovi poukazují na to, že se v posledních desetiletích zrodila v západních společnostech nová společenská třída, tzv. nová střední či vzdělanostní třída (New Class, Knowledge Class), jejíž vznik úzce souvisí s ekonomickým vývojem vyspělých industriálních států [Bergerovi 1984, Berger 1993, Berger 1997]. V souvislosti s prudkým rozvojem techniky klesal objem pracovní síly, který byl třeba k zajištění materiální infrastruktury společnosti, a stále větší počet lidí přecházel do zaměstnání, která se přímo (a velice často ani nepřímou) nevztahují k materiální výrobě, ale zabývají se něčím, co by se nejlépe dalo nazvat „kvalitou života“. Z dosud jednotné střední třídy se tak postupně vydělila třída nová, tzv. knowledge class, kterou tvoří lidé, kteří se žijí vytvářením a rozšiřováním znalostí, jež nejsou v přímém a často ani v nepřímém vztahu k materiální výrobě.

Tato definice vzdělanecké třídy se nedá jednoduše nahradit označením intelektuálové, protože zahrnuje mnohem širší skupinu, z níž intelektuálové tvoří jen úzkou vrstvu. Mezi příslušníky *knowledge class* patří zaměstnanci v celém vzdělávacím systému (od profesorů vysokých škol po učitelky v mateřských školkách), vládní úředníci, sociální pracovníci, psychologové, sociologové atd. Všichni mají společné to, že pracují se symbolickými znalostmi, které se přímo neváží na materiální výrobu či služby na rozdíl například od marketingových odborníků či lékařů.

Podle Bergerových tyto lidé představují třídu, protože: 1) sdílejí vztah k ekonomickému systému (často jsou placeni z veřejných financí); 2) mají specifické ekonomické zájmy, z nichž nejdůležitější je ten, že těží z rozvoje státu sociálního blahobytu a státních regulací jakéhokoliv typu, neboť ty jim zajišťují pracovní místa, ale také společenské postavení a moc; 3) sdílejí specifickou subkulturu, která však představuje mnohem víc než jen výraz přímých třídních zájmů.

Zájem na přerozdělování a státních regulacích orientuje *knowledge class* zřetelně doleva, tedy protikapitalisticky, a zároveň ji staví do konfliktu s tzv. starou střední a dělnickou třídou, v jejichž zájmu je naopak podpora podnikání a svobodného trhu, protože své živobytí zakládají na výrobě, obchodu a službách materiální povahy. Bergerovi tvrdí, že tento sociální konflikt rozděluje vyspělé západní společnosti do dvou soupeřících táborů a výrazně ovlivňuje téměř všechny oblasti života. Významnou součástí sporů se stávají i kulturní rysy, které často nejen zakrývají obranu ekonomických zájmů, ale pomáhají rovněž člověku identifikovat se s třídou, k níž patří.

Třídní konflikt se tak projevuje z velké části jako kulturní konflikt a postoje k rodině v tomto ohledu hrají významnou roli. Bergerovi rozlišují tři základní přístupy k rodině [Bergerovi 1984]. První skupinu představuje tzv. kritický tábor, který volá po radikálních změnách v rodině, druhou skupinou je tzv. neotradiční (prorodinný) tábor, který je do značné míry reakcí na aktivismus kritického tábora, a třetí skupinu tvoří tzv. profesionálové, kteří tvrdí, že jejich přístup vychází z „vědeckého“ poznání nezkresleného předsudky a tradicí.

Profesionálové jsou čistou esencí nové střední třídy (*knowledge class*). Jejich zájmem je definovat situaci tak, aby jejich služby byly potřebné, a Bergerovi hovoří o tzv. ideologii profesionalismu, která lidem s odpovídajícím diplomem dává právo, aby zasahovali a regulovali ty oblasti lidského života, na které jsou experty. Podle Bergerových jsou častým objektem jejich zájmu chudí lidé a etnické menšiny nejen proto, že již podle definice mají více problémů, ale mají i méně prostředků bránit se případným zásahům [Bergerovi 1984: 42]. *Kritický tábor* je v podstatě jen radikálnější verzí přístupu profesionálů, která požaduje celkovou přestavbu společnosti a rodinu chápe jako součást chorobného kapitalistického systému. „Profesionalismus“ i radikálnější kritika rodiny se svým protikapitalistickým důrazem a propagací státních zásahů jsou podle Bergerových typickými ideologiemi „*knowledge class*“.

Neotradiční (či prorodinný) tábor vznikl jako reakce na aktivismus kritického tábora, obhajuje jedinečnost manželství a tradiční rodiny a bojuje za to, aby tato jedinečnost byla uznána. I v tomto případě existuje souvislost mezi třídním postavením a neotradiční tábor zahrnuje především starou střední, nižší střední a dělnickou třídu, tedy ty, kteří se cítí ohroženi zásahy *knowledge class*.

Proč se do centra pozornosti dostala právě rodina? Důvodů je možné najít několik. Rodina poskytuje poměrně široký prostor pro státní intervence formou rodinné politiky, ale zároveň je soukromou oblastí, kterou se lidé snaží před veřejnými zásahy chránit, takže logicky v této oblasti dochází ke střetu mezi těmi, kteří věří ve státní intervence, a těmi, kteří se jim brání a prosazují omezenou státní moc. Obrana rodiny skupinami, které jsou prokapita-

listicky orientované, má však mnohem hlubší důvody a z historického hlediska lze vidět souvislost mezi vývojem kapitalistické společnosti a rozvojem moderní nukleární rodiny.⁸

* * *

Z předchozího přehledu je zřejmé, že v literatuře lze najít celou řadu radikálně odlišných vysvětlení, proč se demografické chování obyvatel vyspělých evropských zemí ve 2. polovině 20. století změnilo. Nabízí se logická otázka, která – pokud nějaká – z teorií nejlépe odpovídá sociální realitě české společnosti. Mezi českými sociology a demografy v tomto ohledu nepanuje příliš shody. Nejvýraznějším zastáncem normativního přístupu je Ladislav Rabušic, který zdůrazňuje generační kulturní změnu, na opačném pólu názorového spektra stojí Jitka Rychtaříková, která zdůrazňuje ekonomické problémy a krizi spojenou s transformací české ekonomiky. Ani po deseti letech diskuse po příčinách demografických změn se nezdá, že by se postoje zastánců normativního či „krizového přístupu“ sblížovaly.

Snaha odpovědět na otázku, zda jsou v českém prostředí vhodnějším vysvětlením normativní teorie, teorie racionální volby nebo obojí, se může ubírat dvěma směry. Jednak lze přitakat jednomu z teoretických východisek a na základě své osobní sociální zkušenosti a osobních preferencí dospět k závěru, že v české společnosti (nebo jejích částech) platí určité vysvětlení. Samo o sobě to nemusí být špatným řešením, i když takový přístup jen těžko přesvědčí zastávce opačného stanoviska.

Druhou možností je snažit se teorie ověřit empiricky, což je ovšem úkol poměrně složitý, protože popsané teorie postihují obecnou a poměrně složitou společenskou změnu, kterou nelze pomocí kvantitativních (a ani kvalitativních) daty jednoduše vyvrátit či potvrdit. Je však možné věnovat se dílčím aspektům demografické změny a snažit se zjistit, zda je daný aspekt v souladu či v rozporu s danou teorií.

Každý takový pokus musí začít otázkou, co se vlastně stalo, a zda demografická změna postihla všechny společenské skupiny stejně. V následujícím textu se věnuji úzké otázce vztahu mezi vstupem do prvního manželství, resp. nesezdaného soužití a vzdělání. Snažím se najít odpověď na otázku, zda vzdělání souvisí s tím, zda člověk vstoupí do manželství, začne žít s partnerem bez sňatku nebo bude žít sám, a zda se souvislost mezi vzděláním a počátkem partnerského soužití v 90. letech v České republice změnila. V podstatě se jedná o otázku, zda demografická změna postihla všechny vzdělanostní skupiny stejně, a pokud ne, jak se lidé s různým vzděláním mezi sebou liší.

Vzdělání by mělo hrát roli v demografickém chování jak podle normativních přístupů, tak podle teorií racionální volby. Poměrně rozsáhlá sociologická literatura ukazuje, že postoje a hodnoty lidí se vzděláním souvisí [např. Rokeach 1973, Bergerovi 1984, Inglehart 1990]. Většina zastánců normativního přístupu předpokládá, že „moderní“ (či postmoderní nebo postmaterialistické) hodnoty jsou typické zvláště pro jedince s vyšším vzděláním, kteří se častěji umí odpoutat od tradičních vzorců a představ. Stejně lze předpokládat, že vzdělání je významným faktorem, který určuje postavení a šance na pracovním trhu a výdělečný poten-

⁸ Tato rodina se proto někdy nazývá rodinou buržoazní. V tomto textu není prostor pro to, abych shrnula celý historickodemografický výzkum, který na podobnou souvislost poukazuje, ale můžu se zmínit o třech často uváděných faktorech. Zaprvé se v tomto typu rodiny vytvořil těsnější vztah mezi rodiči a dětmi, který se odrazil v socializaci zdůrazňující individualitu a racionalitu, na nichž je vybudována moderní kapitalistická společnost. Zadruhé tradiční (buržoazní) rodina poskytovala emocionální zázemí, které činilo život v „chladném“ světě racionální kalkulace snesitelným. A zatřetí je rodina významným zdrojem podnikatelských motivů a perspektiv [Schumpeter 1987].

ciál. Pokud se za demografickými změnami skrývají především změny na pracovním trhu, mělo by vzdělání do značné míry ovlivňovat, zda muži a ženy vstoupí do manželství či nesezdaného soužití.

3. Manželství, nesezdané soužití a životní dráha

V analýzách se věnuji i období 90. let, tedy době zásadní sociální změny, v jejímž průběhu došlo k prudkému poklesu sňatečnosti, a snažím se najít odpověď na otázku, zda se v tomto ohledu liší různé vzdělanostní skupiny. Vstup do manželství a nesezdaného soužití analyzuji z perspektivy životní dráhy a místo klasických průřezových dat používám tzv. event-history data a event-history modelování.

3.1 Životní dráha

Životní dráha je při studiu demografického chování klíčovým konceptem a lze ji definovat jako řetězec úzce propojených událostí v různých oblastech života (například sňatek, ukončení studia, nástup do zaměstnání), které člověk zažívá od narození do okamžiku smrti. Pořadí a časování těchto událostí je přitom třeba chápat v souvislosti s časováním a pořadím událostí předchozích [Manting 1994: 35].

Výzkum životní dráhy se zakládá na třech předpokladech. Zaprvé, sociální situace je dynamická, což znamená, že se lidé (či skupiny a organizace) přesouvají mezi různými stavy, například ze svobodného stavu do manželství, z manželství do stavu „rozvedený“, z práce do nezaměstnanosti či z mateřské dovolené do práce. Předmětem zájmu jsou právě tyto události, jejich časování a příčiny. Zadruhé, ke změně může dojít v jakýkoliv okamžik a nelze dopředu vědět, kdy změna nastane. Zatřetí, existuje řada faktorů, které pohyb lidí v sociálním prostoru ovlivňují, některé z těchto faktorů jsou stálé, vliv jiných se však mění [Coleman 1981: 6, cit. dle Blossfeld, Rohwer 2002].

Tím, že výzkum životní dráhy bere v úvahu časování a pořadí jednotlivých událostí, umožňuje studovat příčiny a následky událostí v lidském životě, tedy zodpovědět na jednu ze základních otázek, které si sociální vědy kladou [Blossfeld, Rohwer 2002]. Empirické kvantitativní metody, které umožňují dynamický přístup k životním událostem, používají specifické datové soubory, tzv. event-history data. Na rozdíl od klasických průřezových dat (cross-sectional data), která zaznamenávají jen situaci v okamžiku sběru dat, event-history data pokrývají celý úsek životní dráhy. Sbírají se retrospektivně a zaznamenávají nejen pořadí událostí, ale i jejich časování. Základní životní události si lidé většinou pamatují celkem přesně, a tak se event-history data většinou používají k analýzám základních demografických událostí či k analýzám pracovního trhu, nelze je však použít například při výzkumu postojů [Blossfeld, Rohwer 2002].

Event-history data je třeba rozlišit od klasických panelových dat, jež zaznamenávají pozorování v několika oddělených časových okamžicích a neposkytují plnou informaci o tom, co se stalo mezi jednotlivými vlnami sběru. Panelová data tak neumožňují kauzální analýzu, která vyžaduje nejen informaci o pořadí událostí, ale i znalost délky časového intervalu mezi nimi, protože efekt vysvětlujících proměnných se může měnit a období mezi jednotlivými vlnami sběru dat nemusí odpovídat průběhu jevu. V ideálním případě se event-history data mohou sbírat v rámci panelového výzkumu, a není proto potřeba, aby lidé museli vzpomínat na relativně dlouhé časové období.

3.2 Event-history analýza: Základní principy a pojmy

Základní princip event-history lze dobře vysvětlit na příkladu, který uvádí Paul Allison, v jedné z prvních knih o event-history určené pro sociální vědy [Allison 1984]. V sedmdesátých letech proběhl výzkum mužů propuštěných z výkonu trestu ve státě Maryland, který měl určit vliv různých faktorů na pravděpodobnost opětovného uvěznění. Muži se sledovali prvních 12 měsíců po propuštění a k dispozici byla informace o tom, zda se vrátili do vězení, kdy k tomu došlo, a sada vysvětlujících proměnných (např. rodinný stav, příjem).

Nejjednodušším řešením, jak podobná data zpracovat, je vytvořit dummy proměnnou, která zachycuje, zda se daný muž během prvního roku na svobodě dostal či nedostal do vězení, a vypočítat logistickou regresi. Musíme ale počítat s významnou ztrátou informace, protože se dá předpokládat, že muž, který se vrátil do vězení během prvního měsíce na svobodě, se bude lišit od muže, který se dostal do vězení po jedenácti měsících.

Druhou možností by proto bylo vypočítat regresní rovnici, ve které bude závislou proměnnou doba do zadržení. Na první pohled elegantní řešení má však několik zásadních problémů. Zaprvé, neznáme hodnotu závislé proměnné u mužů, kteří se během prvních 12 měsíců zpátky do vězení nedostali (proměnná je tzv. zprava cenzorovaná). Pokud bychom do analýzy zahrnuli jen muže, kteří byli znovu uvěznění, vyhnuli bychom se problému cenzorovaných dat, ale stále bychom nemohli pracovat s vysvětlujícími proměnnými, jejichž hodnota se v průběhu sledovaných 12 měsíců změnila. Například muž se mohl během daného roku oženit či rozvést, mohl změnit práci nebo se mohl radikálně změnit jeho příjem. V některých případech (například u příjmu) by sice bylo možné použít dvanáct vysvětlujících proměnných, z nichž každá by vyjadřovala příjem v jednom měsíci, pokud byl však muž zadržen již po prvním měsíci, vzniklo by tím zásadní zkreslení (nízký příjem je v tomto případě důsledek, ne příčinou uvěznění).

Event-history analýza řeší problém, jak odlišit ty, u nichž událost nenastala, od osob, u nichž událost nastala a nemá smysl je dále sledovat, tím, že pracuje s tzv. *rizikovým souborem* (*risk set*). Rizikový soubor zahrnuje jen ty, u nichž studovaná událost může nastat (riskují událost). Například na počátku studie riskuje uvěznění 430 mužů, po měsíci je jich 11 uvězněno, takže uvěznění riskuje už jen 419 mužů.

Jednotkou analýzy v event-history není člověk, ale *epizoda*, tj. časový úsek, který člověk stráví v určitém stavu.⁹ U každé epizody je proto nutné znamenat počáteční stav, cílový stav a okamžik počátku a konce. *Epizoda může skončit událostí nebo může být tzv. zprava cenzorovaná*. O zprava cenzorované události hovoříme, pokud člověk přestane být v riziku (at risk), že u něj událost nastane. Zprava cenzorované jsou proto všechny epizody, u kterých nedošlo k události do okamžiku sběru dat¹⁰, ale existují i jiné možnosti. Můžeme například studovat pravděpodobnost, že změní práci. Pokud žena v průběhu sledovaného období odejde na mateřskou dovolenou, přestane být v riziku, že změní zaměstnání, a i když u ní událost nenastala, a přestane být součástí rizikového souboru.

Na základě takto upravených dat se vypočítá riziko či hazard (*hazard rate, transition rate, risk, risk function*), tj. pravděpodobnost, že u určitého člověka dojde v daném časovém intervalu k události (například, že půjde do vězení tři měsíce po propuštění) *za předpokladu, že do té doby událost nenastala*. Hazard či transition rate vyjadřuje jak pravděpodobnost, že událost nastane, tak časování události [Allison 1984; Bernardi 2001; Blossfeld and Rohwer 2002].

⁹ Čas se v event-history ve většině případů měří jako diskrétní proměnná (měsíce, roky), pokud se však měří ve velmi malých jednotkách, lze s ním pracovat jako s kontinuální proměnnou.

¹⁰ Epizoda v tomto případě končí v okamžiku sběru dat.

Jednou ze základních výhod event-history je, že umí pracovat s *vysvětlujícími proměnnými, jejichž hodnota se mění v průběhu sledované epizody*. V tomto textu pracuji s metodou dělení epizod (episode splitting), která je intuitivně velmi snadno pochopitelná. Vychází z předpokladu, že vysvětlující proměnné mohou změnit svoji hodnotu jen v určitý časový okamžik. Pokaždé, když nejméně jedna z vysvětlujících proměnných změní hodnotu, epizoda se rozdělí na sub-epizody. Každá sub-epizoda obsahuje 1) informaci o počátečním stavu původní nedělené epizody, 2) hodnotu všech vysvětlujících proměnných na počátku sub-epizody, 3) informaci, kdy sub-epizoda začala a skončila, 4) informaci o cílovém stavu – v případě poslední sub-epizody je cílový stav totožný s cílovým stavem původní nedělené epizody, v ostatních případech jsou sub-epizody zprava cenzorované [Blossfeld and Rohwer 2002].

Opět uvedu konkrétní příklad. Pokud studujeme pravděpodobnost vstupu do manželství, může nás například zajímat, jak tuto pravděpodobnost ovlivňuje dokončení školy. Vezmeme příklad ženy, která v 18 letech dokončila střední školu, v dalších studiích už nepokračovala a v 21 letech vstoupila do manželství. Předpokládám-li, že riziko vstupu do manželství začíná v 15 letech, původní nedělená epizoda začíná v 15 letech a končí v 21 letech sňatkem. Tato šestiletá epizoda se rozdělí na dvě části – první bude trvat od 15 do 18 let, hodnota proměnné „školní docházka“ bude mít v prvním období hodnotu „chodí do školy“, ostatní vysvětlující proměnné zůstanou stejné jako v původní epizodě. Počáteční stav první sub-epizody bude „svobodná“, koncový stav bude zprava cenzorovaný, a bude tudíž rovněž „svobodná“. Druhé období bude trvat od 18 do 21 let, hodnota proměnné „školní docházka“ bude „nechodí do školy“, ostatní vysvětlující proměnné se nezmění, počáteční stav bude „svobodná“, koncový stav však bude „vdaná“, protože se jedná o poslední sub-epizodu a původní epizoda skončila událostí.

4. Vstup do manželství, resp. nesezdaného soužití v souvislosti se vzděláním

Shrnout výsledky empirických výzkumů, které od 70. let sledovaly souvislost mezi formováním partnerských svazků, výběrovým párováním a vzděláním či sociálním postavením, je poměrně složité, neboť i když volba mezi manželstvím a nesezdaným soužitím většinou není náhodná, neexistuje univerzálně platný vzorec, podle kterého by se volba mezi manželstvím a nesezdaným soužitím řídila ve všech společnostech. Situaci navíc komplikuje i fakt, že se souvislost mezi sňatkovým chováním a socioekonomickou pozicí historicky měnila. Zatímco dříve byla nesezdaná soužití (konkubinát) spojena spíše s nižšími a chudšími vrstvami společnosti [Laslett et al. 1980], během 20. století se začala šířit z dělnických vrstev i do středních a vyšších tříd a v některých zemích jsou to posléze střední vrstvy, kde se tento typ partnerského soužití rozšířil nejvíce.¹¹

Podle Kiernanové [2000] v některých evropských zemích (Francii, Rakousku či Maďarsku) vstupují přímo do manželství bez předchozího nesezdaného soužití spíše ženy s nižším vzděláním, v jiných (např. Západní Německo, Švédsko) má závislost tvar paraboly: přímo do manželství vstupují ženy s nejnižším a nejvyšším vzděláním [ibid. 53–54].¹² V pří-

¹¹ První studie nesezdaných soužití ze Spojených států zpracovávaly malé vzorky z univerzitního prostředí a vyvolávaly tak mylný dojem, že se nesezdaná soužití šíří z akademického prostředí, ale pozdější výzkum amerického prostředí, stejně jako studie ze Švédska a Francie ukazují, že v těchto společnostech studenti napodobovali životní styl nižších vrstev, nikoliv naopak [Carmichael, 1995: 54].

¹² Analýzy Kiernanové ovšem pracují jen s nejhrušší vzdělanostní klasifikací (vysokoškolské, střední, nižší) [Kiernanová 2000, s.53].

padě Spojených států opět platí, že v nesezdaných soužitích žijí především lidé s nízkým vzděláním [Spanier 1983, Bumpass, Sweet 1989, Blackwell, Lichter 2000, Brown, Booth 1996]. Studie z Francie však buď souvislost se vzděláním nepotvrzují, nebo naznačují pravý opak a spojují nesezdaná soužití s vyššími vzdělanostními skupinami [Carmichael 1995: 63, Šalamounová 2001]. Rovněž výsledky z Velké Británie nejsou jednotné [Carmichael 1995: 63].

V České republice se problematikou nesezdaných soužití zabývalo několik prací. Ve specifickém vzorku brněnských snoubenců, který analyzoval Ivo Možný [1987], bylo nesezdané soužití typické pro snoubence, kteří nedosáhli ani nižšího středního vzdělání. Z mužů a žen se základním vzděláním žilo v nesezdaném soužití před sňatkem 64 % mužů, resp. 63 % žen, zatímco mezi vysokoškoláky činil podíl nesezdaných soužití 26 % mužů, resp. 31 % žen. Ivo Možný a Ladislav Rabušic [1992] ve výzkumu brněnských snoubenců pokračovali o pět let později a uvádějí podobné výsledky. Rychtaříková [1994] analyzovala soužití druha a družky podle výsledků Sčítání lidu, tedy na datech pokrývajících celou populaci, a rovněž ukázala, že soužití druha a družky bylo typické pro méně vzdělané vrstvy obyvatelstva.

4.1 Hypotézy

V této práci se snažím přispět k poznání, jak vstup do prvního manželství, resp. nesezdaného soužití souvisí se vzděláním. Každý smysluplný model však musí brát v úvahu i základní sociálně demografické charakteristiky člověka, a v první části proto formuluji hypotézy týkající se nejen vzdělání, ale i dalších charakteristik.

Věk. Vstup do manželství úzce souvisí s věkem a fází životního cyklu. Vliv věku však není monotónní, ale má rozložení ve tvaru zvonové křivky: s rostoucím věkem se zvyšuje pravděpodobnost vstupu do svazku, ale později se tato tendence obrací a pravděpodobnost se opět snižuje.

Kohorta. Pro socialistické Československo byl typický tzv. východoevropský demografický režim charakterizovaný vysokou sňatečností v nízkém věku, v 90. letech však došlo k prudkému poklesu sňatečností, který však byl částečně kompenzován nárůstem nesezdaných soužití. *Lze očekávat, že generace narozené po roce 1970 budou mít nižší pravděpodobnost vstupu do manželství, ale vyšší pravděpodobnost vstupu do nesezdaného soužití.*

Nejvyšší dosažené vzdělání. Vzdělání je možné měřit dvěma způsoby. Jednak jako konstantní proměnnou, která postihuje spíše kulturní kapitál a příslušnost člověka k určitému kulturnímu milieu. Druhou možností je měřit vzdělání jako časově proměnlivou proměnnou, což znamená, že se hodnota proměnné „vzdělání“ mění v okamžiku, kdy daný člověk přechází z jednoho stupně školy do druhého. V tomto případě vzdělání odráží spíše aktuální ekonomický potenciál člověka. Domnívám se, že v obou případech by však vzdělání mělo ovlivňovat demografické chování podobným způsobem.

Vzdělání - hypotézy specifické pro ženy. Podle Beckera [1996] přináší manželství zaměstnaným, ekonomicky nezávislým ženám méně výhod než ženám, které nepracují, a snižuje tedy pravděpodobnost, že do manželství vstoupí. Vyšší výdělečný potenciál vzdělanějších žen ve srovnání s ženami s nižším vzděláním by proto měl vést k nižší pravděpodobnosti vstupu do manželství vzdělanějších žen. Podobně i Van de Kaa [1987] a Lesthaeghe a Moorse [1992] vidí ekonomickou nezávislost žen jako jeden z hlavních faktorů, které změnily rodinné chování [cit. dle Manting 1994]. Podle Liefbroera [1991] přisuzují lidé s vyšším vzděláním vyšší hodnotu autonomii a nezávislosti, tedy vlastnosti, která by rovněž měla snižovat pravděpodobnost vstupu do manželství. *Předpokládám, že ženy s vyšším vzděláním budou do manželství*

vstupovat v menší míře a později. Nižší sňatečnost však může být částečně kompenzována tím, že budou častěji vstupovat do nesezdaných soužití.

Vzdělání - hypotézy specifické pro muže. Teorie racionální volby předpokládá, že úspěch muže na pracovním trhu do značné míry souvisí s jeho výdělečným potenciálem a z celé řady empirických studií vyplývá, že muži s vyššími příjmy mají vyšší pravděpodobnost vstupu do manželství [např. Ginther, Zavodny 2001; Oppenheimer, Kalmijn, Nelson 1997] a ženatí muži mají vyšší příjmy než svobodní či rozvedení [Schoeni 1995; Gorman 1999; Reed, Hartford]. Pokud budeme předpokládat, že vzdělání mimo jiné měří výdělečný potenciál muže, můžeme očekávat, že vzdělanější muži budou do manželství vstupovat později, ale s celkově vyšší pravděpodobností. Normativní teorie však předpokládají, že lidé s vyšším vzděláním si více cení nezávislosti, což by mělo snižovat pravděpodobnost, že muži s vyšším vzděláním vstoupí do manželství, a zvyšovat pravděpodobnost, že začnou žít se svou partnerkou v nesezdaném soužití.

Školní docházka se měří jako dynamická, časově proměnlivá proměnná, která zaznamenává okamžik, v němž dotazovaný skončil denní studium. Podle Carmichaela [1995: 64] status studenta snižuje pravděpodobnost vstupu do jakéhokoliv partnerství, i když je tento vliv silnější v případě manželství. Školní docházka je významnou překážkou, která zabraňuje vstupu do partnerského svazku nejen proto, že jsou studenti často ekonomicky závislí na svých rodičích, ale svoji roli hraje i normativní očekávání, které spojuje dospělost, a tedy i možnost založení vlastní domácnosti s dokončením školy [Blossfeld, Huinink 1991]. *Předpokládám proto, že školní docházka bude mít negativní efekt na vstup do partnerského svazku a že tento efekt bude o něco silnější v případě manželství.*

Podle longitudinálních studií [Blossfeld, Huinink 1991; Liefbroer 1991] je negativní vliv vzdělání žen na vstup do manželství dán jen delší školní docházkou, nikoliv samotnou výší vzdělání (to platí o vstupu do manželství, nikoliv například o narození dítěte). Podle těchto autorů v okamžiku, kdy vzdělanější ženy ukončí studium, mají stejnou pravděpodobnost vstupu do partnerského svazku jako ženy s nižším vzděláním. *Pokud platí, že rozdíly mezi vzdělanostními skupinami jsou dané jen časováním, tedy tím, že lidé s vyšším vzděláním déle studují, lze předpokládat, že v modelu, který kontroluje okamžik ukončení školní docházky jako časově proměnlivou proměnnou, vliv vzdělání žen poklesne či přestane být statisticky významný.*

Kohortní rozdíly. Socialistická společnost byla uměle homogenizovaná a dovozovala lidem jen omezeně uplatnit vzdělání a lidský kapitál. Lze však očekávat, že se s nástupem tržní ekonomiky a otevřené společnosti začnou životní dráhy různých společenských skupin postupně oddalovat. Je rovněž možné, že zatímco v minulosti se nemohly vzdělanostní rozdíly projevit, v mladších kohortách k tomu vzniká prostor. Pokud je vzdělání v tržní ekonomice významnějším faktorem demografického chování než bylo před rokem 1989, lze rovněž předpokládat, že se lidé budou snažit odsouvat vstup do partnerského vztahu až po dokončení studia. *Předpokládám tedy, že v nejmladší kohortě bude mít větší vliv jak školní docházka, tak nejvyšší dosažené vzdělání.*

4.2 Data ISSP 2002 a použité proměnné

Data Šetření ISSP- Modul Rodina a měnící se gender role pocházejí z roku 2002 a byla získána náhodným pravděpodobnostním výběrem¹³. Kromě vzorku reprezentativního pro celou

¹³ Výběr respondentů spočíval ve třech krocích. Nejprve se vybraly volební okrsky, poté se v rámci volebních okrsků vybrala domácnost. Mezi členy domácnosti se rozhodovalo pomocí Kishovy tabulky.

českou populaci obsahují data i reprezentativní nadvýběr mladých lidí ve věku do 35 let. Základní vzorek přináší informaci o 1289 respondentech, nadvýběr do 35 let obsahuje informaci o 373 lidech, 31 respondentů odmítlo otázky týkající se partnerské historie zodpovědět. V analýze pracuji z technických důvodů jen s odpověďmi těch, kteří měli maximálně dva partnery, což vylučuje dalších 41 respondentů (3 respondenty z nadvýběru mladých lidí, 38 respondentů ze standardního vzorku). K vynechání lidí s třemi a více partnery mě vedly technické, nikoliv věcné důvody. Dotazník zaznamenával partnerské svazky zpětně a maximálně bylo možné zaznamenat tři partnerství, u třetího partnerství však nevíme, zda se jednalo o první svazek nebo zda mu předcházela jiný svazek.

Nejprve analyzuji počátky prvního partnerského soužití. Každý respondent zodpovídal otázku, zda někdy žil s partnerem, a pokud ano, kdy spolu začali žít a zda byli v této době oddaní. Osoby, které s partnerem nikdy nežily, se zprava cenzorují (viz metodologická část) a za konec rizika se v jejich případě považuje rok sběru dat (2002). Dotazník zaznamenává měsíc a rok, v němž respondenti začali žít s partnerem, při analýzách vlivu vzdělání na vstup do prvního partnerství však využívám jen informaci o roce, protože datum narození i konec vzdělání se měřily pouze v letech.

V analýze se využívá následujících vysvětlujících proměnných:

- 1) *Věk*. S věkem se nepracuje jako s konstantní proměnnou, ale mění se v průběhu epizody. Zvolila jsem dvouletý interval, což dovoluje jednak postihnout měnící se pravděpodobnosti vstupu do manželství, respektive nesezdaného soužití v různém věku, ale zároveň je to úspornější řešení než použití ročního intervalu. Vliv věku na vstup do partnerského svazku není monotónní, ale má tvar zvonové křivky. Blossfeld, Huinink [1991: 153] proto navrhuje působení věku kontrolovat pomocí dvou logaritmických funkcí. Pokud předpokládáme, že risk vstupu do manželství je ohraničen věkem 15 a 44 let, pak tyto funkce mají následující tvar: 1) $\log(\text{věk} - 15)$, 2) $\log(44 - \text{věk})$.
- 2) *Pohlaví*.
- 3) *Konec denního studia*. Vzhledem k tomu, že někteří lidé dosáhli nejvyššího vzdělání v dálkovém nebo večerním studiu, nebylo možné jednoduše využít proměnnou, která zaznamenává rok dosažení nejvyššího dosaženého vzdělání. Předpokládám, že většina respondentů začala školní docházku v 6 letech, konec denního studia jsem proto vytvořila následujícím způsobem: ukončení studia = rok narození + 6 let + počet let v denním studiu. Vzhledem k tomu, že pracuji s ročními údaji, epizoda se dělí rok před koncem školy.
- 4) *Nejvyšší dosažené vzdělání*. V dotazníku byly tři informace o vzdělání: nejvyšší dosažené vzdělání, doba, kdy člověk nejvyššího dosaženého vzdělání dosáhl, a počet roků strávených v denním studiu. Vzdělání se měří jako časově konstantní proměnná. Vzhledem k tomu, že z dotazníku není zřejmé, jakého vzdělání respondent dosáhl v denním, resp. večerním studiu, není možné vytvořit proměnnou, která by zaznamenávala vzdělání jako časově závislou proměnnou.
- 5) *Kohorta*. V analýze se pracuje se dvěma kohortami narození: do roku 1970 a 1970+.

Jednotlivé modely porovnávám pomocí tzv. bayesovského informačního kritéria (BIC). Na rozdíl od standardního log-likelihood ratio testu je možné jej použít i pro srovnání nehierarchizovaných modelů. BIC porovnává odhadovaný model s nulovým (případně saturovaným) modelem, záporná hodnota naznačuje, že testovaný model je lepší než nulový (resp. saturovaný) model. BIC pro event-history modely se vypočítá jako

$$\text{BIC}_k = -\text{LRT} + p_k * \log(n),$$

kde $-LRT$ je standardní log-likelihood ratio test, p_k je počet vysvětlujících proměnných a n počet událostí [Raftery 1995: 133]. Pokud chceme BIC použít pro srovnání několika testovaných modelů, stačí vypočítat prostý rozdíl mezi jejich BIC. Při výběru modelů vycházím z kritéria navrženého Rafterym (viz tabulka 2, Raftery 1995). Datům lépe vyhovuje model s nižším BIC.

Tabulka 1. Průkaznost bayesovského informačního kritéria (BIC)

Rozdíl v BIC	Průkaznost (evidence)
0-2	Slabá
2-6	Pozitivní
6-10	Silná
> 10	Velmi silná

Raftery 1995: 139

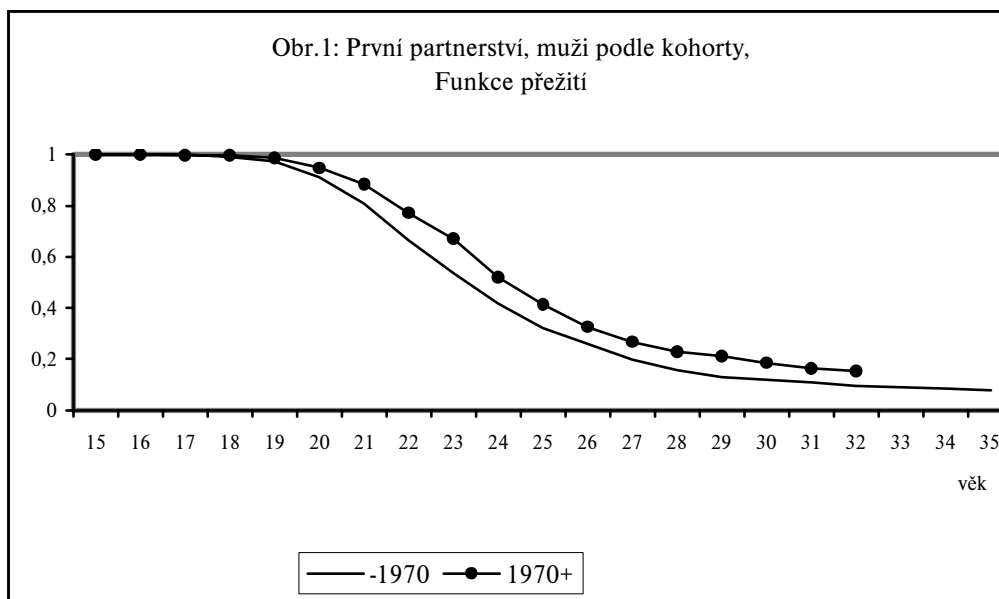
4.3 První partner – přímé manželství nebo nesezdané soužití

Základní představu o prvním manželství, resp. nesezdaném soužití si lze vytvořit podle průběhu funkcí přežití (survival function), které vyjadřují pravděpodobnost, že lidé do daného okamžiku nezačnou žít s partnerem (grafy 1 a 2). Lidé narození po roce 1970 mají nižší pravděpodobnost, že začnou žít s partnerem, než starší kohorty a pokles sňatečnosti nebyl plně kompenzován nárůstem nesezdaných soužití.

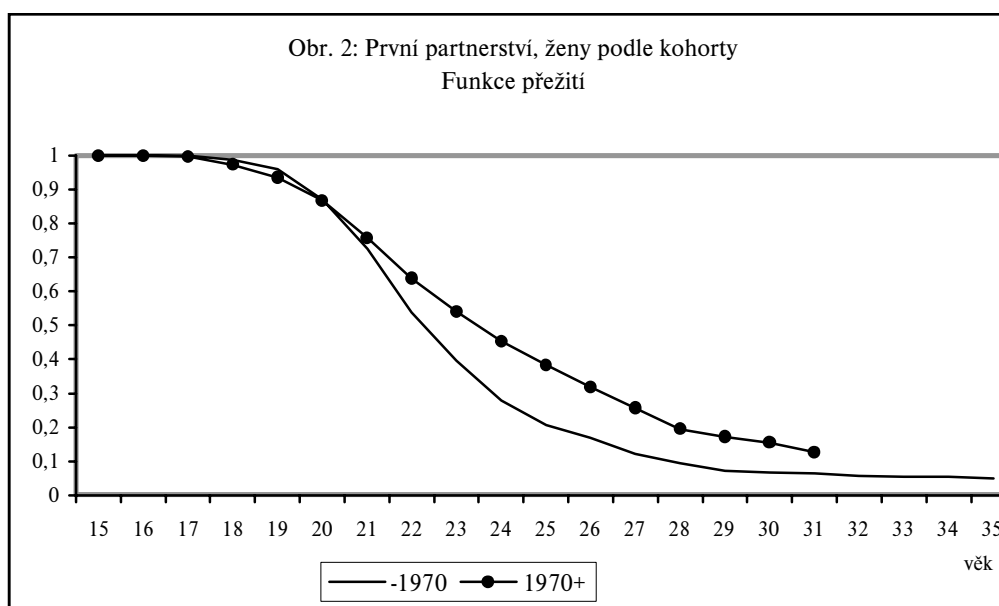
Z funkcí přežití (survival functions) není možné určit vliv několika faktorů zároveň ani případný mezikohortní posun, nabízí se proto použití některého z „transition rate“ modelů. Jejich kladem je možnost kontrolovat působení několika proměnných najednou, nevýhodou je, že koeficienty jednotlivých proměnných a transition rate reflektují jak vliv proměnné na rychlost procesu, tak pravděpodobnost, že proces nastane [Blossfeld, Rohwer 2002: 99; Bernardi 2001]. Pracuji s exponenciálním transition rate modely, kde se vstup do manželství a nesezdaného soužití považují za konkurenční rizika. Modely s konkurenčním rizikem odhadují intenzitu vstupu do manželství za podmínky, že respondent dosud nezačal žít s partnerem v nesezdaném soužití. Stejně to znamená to, že pokud člověk vstoupí do manželství, přestává být v riziku, že vstoupí do nesezdaného soužití.

V dalších modelech jsem zahrnula i řadu vysvětlujících proměnných a přehled všech testovaných modelů a statistik uvádí tabulky 2 a 3 (koeficienty a statistiky všech modelů uvádím v Příloze I). V prvním kroku jsem do modelu zahrnula vliv věku, resp. dvě logaritmické funkce, které vystihují tvar zvonové křivky. Obě proměnné jsou statisticky významné. Předpokládám, že vliv věku je jiný u mužů a u žen a do modelu 3 jsem proto vzala v úvahu i interakci mezi pohlavím a logaritmickými funkcemi, které modelují průběh věku. Mezi prostým a interakčním efektem obvykle existuje silná korelace, a doporučuje se proto „centrování“ proměnných, tj. transformace proměnných tím, že se od každé hodnoty odečte průměr [Jaccard, Turrisi, Wan 1990: 28n]. Při rozhodování, zda proměnnou zahrnout do modelu, vycházím z velikosti BIC, neboť v případech, kdy model obsahuje jak interakční efekt, tak proměnnou samotnou, statistická významnost koeficientu interakční proměnné sama o sobě nemusí potvrzovat, že je interakční efekt významný [ibid. 24].

Model 3 zahrnuje jak logaritmické funkce kontrolující působení věku, tak interakční

Zdroj: ISSP 2002

Zdroj: ISSP 2002

efekty mezi těmito funkcemi a věkem. Přidání interakčních efektů model výrazně zlepšilo, významná však byla pouze interakce mezi pohlavím a $\log(44 - \text{současný věk})$, která posunuje u mužů maximum do vyššího věku.

Podle očekávání se projevil i silný vliv kohorty. Lidé narození v roce 1970 a později vstupují s nižší intenzitou do manželství a s vyšší intenzitou do nesezdaného soužití než starší kohorty. Z Modelu 6 nevyplývá, že by se kohortní rozdíly projevovaly jinak u mužů a jinak u žen.

V dalších modelech jsem pracovala s různými mírami vzdělání (tabulka 3). Znamená to, že hodnota proměnné „vzdělání“ odpovídá nejvyššímu dosaženému vzdělání respondenta bez ohledu na to, kdy ho dosáhl. Nejprve jsem testovala modely ve vzdělání měřeném v letech studia, včetně kvadratického efektu (předpokládala jsem, že i vliv vzdělání může mít průběh zvonové křivky), poté jsem pracovala se vzděláním ve 4 kategoriích (základní, vyučen, střední, vyšší). Jako neúspěšnější řešení odpovídající datům se ukázalo měřit vzdělání pouze ve třech kategoriích (nižší, střední a vyšší), protože mezi základním vzděláním a vyučením nebyl statistický rozdíl. V datech se projevila souvislost mezi vzděláním a vstupem do přímého manželství, vzdělání neovlivňovalo, zda lidé začnou žít s partnerem v nesezdaném soužití. Data rovněž naznačují, že lidé s vyšším vzděláním vstupují do manželství s nižší intenzitou.

Předpokládala jsem, že se vzdělání bude projevovat jinak u mužů a jinak u žen, což však data nepotvrdila (modely 11 a 12), a do dalších modelů jsem proto interakční efekty nezahrnula. Zdá se tedy, že data potvrzují teorie, které předpokládají, že lidé s vyšším vzděláním budou manželství častěji odmítat (či odkládat). Nelze však potvrdit, že u mužů má vyšší vzdělání pozitivní efekt a u žen negativní efekt na to, že jejich prvním svazkem bude manželství.

V posledním kroku jsem zahrnula i informaci o tom, zda respondent studoval. Nepřekvapuje, že zahrnutí školní docházky model výrazně zlepšilo. Studium oddaluje vstup do manželství i nesezdaného soužití, i když v případě manželství je tento efekt silnější. Podstatné ovšem je, že v okamžiku, kdy vezmeme v úvahu to, zda daný člověk studoval, přestalo vzdělání hrát roli v tom, zda respondent vstoupil do přímého manželství. To naznačuje, že výše vzdělání sama o sobě negativně pravděpodobnost vstupu do manželství neovlivňuje, ale nižší intenzitu sňatečnosti vzdělanějších lidí lze vysvětlit tím, že déle studují.

Při formulování hypotéz jsem si rovněž kladla otázku, zda vliv vzdělání nevzrostl po roce 1989. Můžu zde zopakovat argument, že nástup tržní ekonomiky, v níž efektivita pracovníků hraje vyšší roli než v centrálně plánované ekonomice, mohla zvýšit vliv lidského kapitálu na pravděpodobnost a časování sňatku a na vstup do nesezdaného soužití. V modelech 14–16 jsem proto použila interakční efekty mezi vzděláním a kohortou a školní docházkou a kohortou, ale ani tuto hypotézu nelze na datech potvrdit.

Data ISSP 2002 tak nepotvrzují, že by vzdělání ovlivňovalo, zda lidé vstoupí do přímého manželství nebo zda začnou žít se svým prvním partnerem bez sňatku. Je však důležité zdůraznit, že se v tomto případě jedná pouze o počátek prvního partnerského soužití. Z těchto analýz proto nelze odvodit, že vzdělání neovlivňuje pravděpodobnost, že lidé vstoupí do manželství. Spíše je přesnější říct, že vzdělání neovlivňuje to, jak bude vypadat začátek prvního partnerského soužití. Nesezdaná soužití v české společnosti představují spíše přestupeň než alternativu manželství. To, že se neprojevila souvislost mezi počátkem prvního partnerského soužití a vzděláním, spíše naznačuje, že všechny vzdělanostní skupiny sdílejí podobné kulturní vzorce, podle kterých se formují jejich první partnerské svazky. Tradiční demografické analýzy se sice soustředí na počátek partnerského života a na první partnerský

Tabulka 2. Přehled testovaných modelů a jejich hodnocení podle bayesovského informačního kritéria (BIC). Vstup do manželství, resp. nesezdaného soužití (konkurenční riziko).

	Variables							Log-likelihood	BIC
MODEL 1	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)						-3800,48	-663,82
MODEL 2	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž					-3750,59	-757,59
MODEL 3	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž	Log (věk - 15) *Muž	Log (44 - věk) *Muž			-3722,05	-802,64
MODEL 4	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž		Log (44 - věk) *Muž			-3722,74	-807,27
MODEL 5	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž		Log (44 - věk) *Muž	Kohorta 1970+		-3636,97	-972,80
MODEL 6	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž		Log (44 - věk) *Muž	Kohorta 1970+	Kohorta 1970+ * Muž	-3635,76	-969,21

Log-likelihood nulového modelu: -4141,41 Počet událostí: 1014

Zdroj: ISSP 2002

Tabulka 3. Přehled testovaných modelů a jejich hodnocení podle bayesovského informačního kritéria (BIC). Vstup do manželství, resp. nesezdaného soužití (konkurenční riziko).

Variables										BIC/ Log-likelihood	
MODEL 7	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž	Log (44 - věk) *Muž	Kohorta 1970+	Vzdělání (v letech)					-989,98/ -3615,66
MODEL 8	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž	Log (44 - věk) *Muž	Kohorta 1970+	Vzdělání (v letech)	Vzdělání (kvadr.)				-992,52/ -3611,39
MODEL 9	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž	Log (44 - věk) *Muž	Kohorta 1970+	Vzdělání: Základní, nižší střední, střední, vyšší					-993,57/ -3607,86
MODEL 10	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž	Log (44 - věk) *Muž	Kohorta 1970+	Vzdělání: nižší, střední, vyšší					-996,63/ -3609,33
MODEL 11	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž	Log (44 - věk) *Muž	Kohorta 1970+	Vzdělání: nižší, střední, vyšší	Muž*Nižší vzdělání	Muž*Vyšší vzdělání			-987,51/ -3607,88
MODEL 12	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž	Log (44 - věk) *Muž	Kohorta 1970+	Vzdělání: nižší, střední, vyšší			Muž*Vyšší vzdělání		-992,79/ -3608,25
MODEL 13	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž	Log (44 - věk) *Muž	Kohorta 1970+	Vzdělání: nižší, střední, vyšší			Školní docházka		-1092,78/ -3558,25
MODEL 14	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž	Log (44 - věk) *Muž	Kohorta 1970+	Vzdělání: nižší, střední, vyšší			Školní docházka	Vyšší vzděl. *kohorta	-1087,43/ -3557,92
MODEL 15	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž	Log (44 - věk) *Muž	Kohorta 1970+	Vzdělání: nižší, střední, vyšší			Školní docházka	Nižší vzděl. *kohorta	-1092,39/ -3555,44
MODEL 16	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž	Log (44 - věk) *Muž	Kohorta 1970+	Vzdělání: nižší, střední, vyšší			Školní docházka	Školní docházka* kohorta	-1086,89/ -3558,19

Log-likelihood nulového modelu: -4131,69

Počet událostí: 1012

vazek, ale vzhledem k tomu, že se nesezdané soužití stalo běžnou součástí počátku partnerského života, je potřeba se zaměřit rovněž na to, zda a jak rychle se nesezdané soužití přemění na manželství a kdo do manželství vstupuje, byť po nějakém období společného života. V další části proto předchozí analýzy opakuji, věnuji však pozornost i manželstvím uzavřeným partnery, kteří spolu žili bez sňatku.

4.4 První manželství

Na rozdíl od předchozích analýz se v rámci životního cyklu soustředím pouze na uzavření prvního sňatku a opomím přitom, zda spolu lidé před sňatkem žili či zda před uzavřením tohoto sňatku žili s jiným partnerem. Předpokládám totiž, že i když vzdělání neovlivňovalo vstup do prvního partnerského svazku, resp. nehrálo roli v tom, zda lidé začnou s prvním partnerem nejprve žít bez sňatku nebo vstoupí přímo do manželství, bude souviset s tím, zda lidé manželství nakonec uzavřou a kdy k tomu dojde.

Přehled modelů, které analyzují vstup do prvního manželství, uvádím v tabulkách 5 a 6. I v tomto případě modely hodnotím podle bayesovského informačního kritéria (BIC). Výsledky základních modelů jsou podobné jako v předchozích analýzách. Model 3 zahrnuje jak logaritmické funkce kontrolující působení věku, tak interakční efekty mezi těmito funkcemi a věkem. Přidání interakčních efektů model výrazně zlepšilo, což odpovídá skutečnosti, že působení věku není u mužů a žen totožné a muži vstupují do manželství i nesezdaného soužití s nižší pravděpodobností a později. I když lidé narození v roce 1970 a později vstupují do manželství s nižší intenzitou než starší kohorty, z modelu 6 nevyplývá, že by se kohortní rozdíly projevovaly jinak u mužů a jinak u žen.

Modely 7–17 ukazují, jak vzdělání souvisí s tím, zda lidé vstoupí do manželství. I v případě všech prvních sňatků, tedy nejen prvního partnerství, vzdělání měrené v letech studia i v základních kategoriích snižovalo intenzitu, s níž lidé vstupovali do manželství. Opět se jako nejúspěšnější řešení ukázalo měřit vzdělání ve třech kategoriích: nižší, střední (s maturitou) a vyšší. Předpokládala jsem, že vzdělání bude ovlivňovat jinak sňatkové chování mužů a žen a že vzdělanější muži budou do manželství vstupovat s vyšší a vzdělanější ženy s nižší intenzitou než muži a ženy s nižším vzděláním. Data však tuto hypotézu nepotvrdila (modely 11–13).

I v tomto případě je třeba si položit otázku, do jaké míry tyto výsledky souvisí s tím, že lidé s vyšším vzděláním méně vstupují do manželství, a do jaké míry se jedná jen o odklady dané tím, že déle studují. V dalším modelu jsem proto kontrolovala, zda respondent chodil do školy. V okamžiku, kdy jsem do modelu zahrнула i informaci o tom, zda lidé studovali či ne, přestalo vzdělání ovlivňovat pravděpodobnost uzavření sňatku. Výsledky tak v podstatě zcela odpovídají analýzám vstupu do prvního partnerského svazku a naznačují, že nižší intenzita sňatečnosti vzdělanějších mužů i žen je daná tím, že tito lidé déle studují.

Opět se musím vrátit k otázce, zda vliv vzdělání a školní docházky nevzrostl po roce 1989, kdy se zvýšila důležitost lidského kapitálu na pracovním trhu. V modelech 15–17 jsem proto použila interakční efekty mezi vzděláním a kohortou a školní docházkou a kohortou, ale ani tuto hypotézu nelze na datech potvrdit.

Z dat ISSP tak nelze odvodit, že by vzdělání měrené v letech studia nebo základních stupních samo o sobě hrálo roli v tom, zda lidé uzavřou sňatek. Vzdělanější lidé však dál studují, a tak sňatky odkládají. V okamžiku, kdy opustí školu, se však začnou chovat jako jejich vrstevníci s nižším vzděláním.

Tabulka 4. Vstup do prvního manželství, resp. nesezdaného soužití (konkurující rizika). Exponenciální transition rate modely.

Proměnná	Modely											
	10		11		12		13		14		15	
	Manželství	Nesezdané soužití	Manželství	Nesezdané soužití	Manželství	Nesezdané soužití	Manželství	Nesezdané soužití	Manželství	Nesezdané soužití	Manželství	Nesezdané soužití
Konstanta	-3,2467**	-3,8922**	-3,2667**	-3,9024**	-3,2404**	-3,8916**	-2,8154**	-3,5436**	-2,8198**	-3,5588**	-2,7791**	-3,4342**
Log(věk-15)	3,3953**	1,4704**	3,3986**	1,4715**	3,3948**	1,4704**	2,6999**	1,0092**	2,7019**	1,0147**	2,7049**	1,0182**
Log(44-věk)	9,1733**	2,6602**	9,1528**	2,6616**	9,1446**	2,6586**	7,9846**	2,2076**	7,9903**	2,2254**	8,0006**	2,2372**
Muž	-1,0806**	-0,6891**	-1,0078**	-0,6549**	-1,1125**	-0,6917**	-1,0317**	-0,6625**	-1,0329**	-0,6651**	-1,0326**	-0,6657**
Log(věk-15)*Muž												
Log(44-věk)*Muž	-3,3982**	-1,6105**	-3,3722**	-1,6154**	-3,3622**	-1,6078**	-3,2329**	-1,5841**	-3,2328**	-1,5881**	-3,2455**	-1,6157**
Kohorta 1970+	-1,0429**	0,6631**	-1,0402**	0,6632**	-1,0399**	0,6634**	-0,9681**	0,7092**	-0,9525**	0,7311**	-1,1306**	0,5245**
Nižší vzdělání (vyučen, základní)	0,2624**	0,1353	0,3097**	0,1574	0,2677**	0,1358	0,1467	0,0136	0,1488	0,0190	0,0857	-0,1878
Střední vzdělání (srovn.)												
Vyšší vzdělání	-0,5948**	0,0830	-0,7590**	0,0854	-0,7836**	0,0748	-0,0482	0,3773	-0,0032	0,4682	-0,0605	0,3478
Nižší vzdělání*muž			-0,1544	-0,0648								
Vyšší vzdělání*muž			0,3856	-0,0154	0,4921	0,0232						
Školní docházka							-1,7154**	-0,9952**	-1,7159**	-0,9927**	-1,7073**	-0,9842**
Vyšší vzdělání*kohorta 1970 +									-0,2596	-0,1832		
Nižší vzdělání*kohorta 1970 +											0,3226	0,3793

Zdroj: ISSP 2002

** Statisticky významné na hladině 0,02

Tabulka 5. Přehled testovaných modelů a jejich hodnocení podle bayesovského informačního kritéria (BIC). Závislá proměnná: vstup do prvního manželství.

	Variables						Log-likelihood	BIC
MODEL 1	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)						-633,19/ -3128,11
MODEL 2	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž					-722,07/ -3082,18
MODEL 3	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž	Log (věk - 15) *Muž	Log (44 - věk) *Muž			-762,97/ 3058,75
MODEL 4	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž		Log (44 - věk) *Muž			-758,91/ -3062,27
MODEL 5	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž	Log (věk - 15) *Muž	Log (44 - věk) *Muž	Kohorta 1970+		-839,86/ 3018,82
MODEL 6	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž	Log (věk - 15) *Muž	Log (44 - věk) *Muž	Kohorta 1970+	Kohorta 1970+ * Muž	-838,16/ -3018,18

Log-likelihood nulového modelu: -3449,17

Počet událostí: 951

Zdroj: ISSP 2002

34 Tabulka 6. Přehled testovaných modelů a jejich hodnocení podle bayesovského informačního kritéria (BIC). Závislá proměnná: vstup do prvního manželství.

										BIC/ Log-likelihood
MODEL 7	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž	Log (věk - 15) *Muž	Log (44 - věk) *Muž	Kohorta 1970+	Vzdělání: nižší, střední, vyšší			-847,92/ 3001,45
MODEL 8	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž	Log (věk - 15) *Muž	Log (44 - věk) *Muž	Kohorta 1970+	Vzdělání (v letech)/ Vzdělání (kvadr.)			-848,72/ -299,56
MODEL 9	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž	Log (věk - 15) *Muž	Log (44 - věk) *Muž	Kohorta 1970+	Vzdělání: Základní, nižší střední, střední, vyšší			-847,80/ -2998,53
MODEL 10	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž	Log (věk - 15) *Muž	Log (44 - věk) *Muž	Kohorta 1970+	Vzdělání: nižší, střední, vyšší			-850,51/ -2998,66
MODEL 11	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž	Log (věk - 15) *Muž	Log (44 - věk) *Muž	Kohorta 1970+	Vzdělání: nižší, střední, vyšší	Muž*Nižší vzdělání	Muž*Vyšší vzdělání	-848,05/ -2996,92
MODEL 12	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž	Log (věk - 15) *Muž	Log (44 - věk) *Muž	Kohorta 1970+	Vzdělání: nižší, střední, vyšší	Muž*Vyšší vzdělání		-850,88/ -2996,99
MODEL 13	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž	Log (věk - 15) *Muž	Log (44 - věk) *Muž	Kohorta 1970+	Vzdělání (v letech)	Muž*Vzdělání v letech		-847,60/ -3000,12
MODEL 14	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž	Log (věk - 15) *Muž	Log (44 - věk) *Muž	Kohorta 1970+	Vzdělání: nižší, střední, vyšší	Školní docházka		-987,64/ -2928,61
MODEL 15	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž	Log (věk - 15) *Muž	Log (44 - věk) *Muž	Kohorta 1970+	Vzdělání: nižší, střední, vyšší	Školní docházka	Vyšší vzděl. *kohorta	-985,54/ -2928,17
MODEL 16	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž	Log (věk - 15) *Muž	Log (44 - věk) *Muž	Kohorta 1970+	Vzdělání: nižší, střední, vyšší	Školní docházka	Nižší vzděl. *kohorta	-989,95/ -2925,97
MODEL 17	Log (věk - 15)	Log (44 - věk)	Muž	Log (věk - 15) *Muž	Log (44 - věk) *Muž	Kohorta 1970+	Vzdělání: nižší, střední, vyšší	Školní docházka	Školní docházka* kohorta	-984,67/ -2928,61

Log-likelihood nulového modelu: 3437,32

Počet událostí: 948

Zdroj: ISSP 2002

Tabulka 7. Vstup do prvního manželství. Exponenciální transition rate modely.

Proměnná	Model				
	13	14	15	16	17
Konstanta	-1,8506**	-2,286**	-2,2988**	-2,2306**	-2,2866**
Log(věk-15)	2,3276**	1,5727**	1,5757**	1,5744**	1,5728**
Log(44-věk)	5,1471**	4,0738**	4,0837**	4,0762**	4,0736**
Muž	-1,8294**	-1,2745**	-1,2765**	-1,2754**	-1,2746**
Log(věk-15)*Muž	0,7662*	0,9694**	0,9696**	0,9704**	0,9696**
Log(44-věk)*Muž	-0,5436	-0,11	-0,1124	-0,1135	-0,11
Kohorta 1970+	-0,6066**	-0,5497**	-0,5283**	-0,7212**	-0,5479**
Vzdělání (v letech)	-0,0738**				
Nižší vzdělání (vyučen, základní)		0,0358	0,0394	-0,0563	0,0359
Střední vzdělání (srovn.)					
Vyšší vzdělání		0,1113	0,1811	0,0997	0,1104
Školní docházka		-1,9789**	-1,9821**	-1,9752**	-1,9614**
			-0,2589		
Vyšší vzděl. *kohorta 1970+				0,3458*	
Školní docházka *Kohorta 1970+					-0,0451

Zdroj: ISSP 2002

** Statisticky významné na hladině 0,02

5. Závěr

V první části jsem uvedla přehled sociologických teorií, které nabízejí často protichůdná vysvětlení demografických změn ve vyspělých společnostech v druhé polovině 20. století. Tato práce si nekladla za cíl tyto teorie potvrdit či vyvrátit, nebo rozhodnout, která z nich lépe vysvětluje demografickou změnu, jíž prošla česká společnost v 90. letech. Spíše jsem se pokusila empiricky ověřit, zda vztah mezi vzděláním a formováním partnerských svazků, případně změna tohoto vztahu v 90. letech odpovídá předpokladům, které lze ze zmíněných sociologických teorií vyvodit.

Vzdělání je významným měřítkem socioekonomického i kulturního statusu, takže jsem předpokládala, že by se jednotlivé vzdělanostní vrstvy měly lišit. Teorie zdůrazňující kulturní změnu přisuzují lidem s vyšším vzděláním větší touhu po nezávislosti, autonomii, sebe-realizaci a menší ochotu podřizovat se sociálním normám, takže se na jejich základě dalo očekávat, že vzdělanější lidé budou uzavírat sňatky méně často. Teorie racionální volby předpokládají, že vzdělání bude snižovat pravděpodobnost uzavření sňatku u žen, protože zvyšuje jejich výdělečný potenciál, tedy ušlý zisk, a zvyšuje cenu času, který stráví péčí o děti a domácnost. Tedy přinejmenším v případě žen by mělo platit, že budou méně vstupovat do manželství. Nic z toho data ISSP nepotvrdila. Nepotvrdily se ani opačné hypotézy, které vycházely z toho, že naopak lidé s vyšším výdělečným potenciálem budou častěji uzavírat manželství, protože si to mohou dovolit.

Data ISSP nepotvrzují, že by vstup do manželství či nesezdaného soužití souvisel s úrovní dosaženého vzdělání, významnou roli však sehrává délka studia. Školní docházka a denní studium snižuje pravděpodobnost, že partneři založí společnou domácnost nejen proto, že v této životní fázi schází potřebné ekonomické zdroje tak učinit, ale i proto, že se teprve dokončení školy považuje za „přechod do dospělosti“ [Blossfeld, Huinink 1991]. Škol-

ní docházka je však větší překážkou vstupu do manželství než do nesezdaného soužití, což mimo jiné odráží i fakt, že nesezdané soužití se v české společnosti považuje spíše za přechodnou fázi před uzavřením sňatku, a tak není tak úzce spjata se „sociální“ dospělostí.

Můžeme tedy zavrhnout teorie racionální volby a normativní (kulturní) vysvětlení demografických změn? Takový závěr by byl poněkud unáhlený. Je totiž možné, že vzdělání měřené délkou školní docházky nebo stupněm školy samo o sobě je v české společnosti relativně špatným měřítkem jak výdělečného potenciálu a pozice na pracovním trhu, tak kulturního milieu. Výsledky naznačují, že v české společnosti různé vzdělanostní skupiny sdílejí relativně stejnou kulturu a že je česká společnost v tomto ohledu relativně homogenní. Ani analýzy postojů k preferovanému životnímu stylu nenaznačují, že by se v české společnosti lidé s různým vzděláním v této otázce příliš lišili [Hamplová 2003]. Zdá se, že většina mladých lidí směřuje do manželství, i když začátek společného života a založení společné domácnosti přestává mít jasné hranice a předmanželské nesezdané soužití se stalo běžnou součástí rodinného startu.

Použitá literatura

- Alderson, A.S. 1999. „Explaining deindustrialization: Globalization, failure, or success?“ *American Sociological Review* 64: 701–721.
- Allison, P. D. 1984. *Event History Analysis. Regression for Longitudinal Event Data*. London: Sage Publications.
- Balakrishnan, T. R., K. V. Rao, E. Lapierre-Adamecyk, K. J. Krotki 1987. „A Hazard Model Analysis of the Covariates of Marriage Dissolution in Canada“. *Demography* 24: 395–406.
- Blackwell, D. L., D. T. Lichter 2000. „Mate selection among married and cohabiting couples“. *Journal of Family Issues* 21 (3): 275–303.
- Becker, G. S. 1972. A Theory of Marriage: Part I. *Journal of Political Economy* 81: 813–846.
- Becker, G. S. 1973. A Theory of Marriage: Part II. *Journal of Political Economy* 82: S11–S26.
- Becker, G. S. 1996. *A Treatise on the Family*. Cambridge, Massachusetts, London, England: Harvard University Press.
- Becker, G. S. 1997. *Teorie preferencí*. Praha: Grada Publishing.
- Bennet, N. G., A. K. Blanc, D. E. Bloom 1988. Commitment and the modern Union: Assessing the link between premarital cohabitation and subsequent marital stability. *American Sociological Review*, 53: 127–138.
- Berger, P. L. 2002. The Cultural Dynamics of Globalization. Pp: 1–16 in Berger, P. L., S. P. Huntington (eds): *Many Globalizations, Cultural Diversity in the Contemporary World*. Oxford: Oxford University Press.
- Berger, P. L. 1993. *Kapitalistická revoluce*. Bratislava: Archa.
- Berger, P. L. 1997. *Vzdálená sláva*. Brno: Barrister & Principál.
- Berger B., P. L. Berger 1984. *The War Over the Family*. London: Penguin Books.
- Bernardi, F. 2001. „Is it a Timing or a Probability Effect? Four Simulations and an Application of Transition Rate Models to the Analysis of Unemployment Exit“. *Quality and Quantity* 35: 231–252.
- Blackwell, D. L., D. T. Lichter, 2000. Mate selection among married and cohabiting couples. *Journal of Family Issues*, 21 č. 3: 275–303.
- Blossfeld, H. P, J. Huinink 1991. „Human Capital Investments or Norms of Role Transition? How Women’s Schooling and Career Affect the Process of Family Formation“. *American Journal of Sociology* 97 (1): 143–168.

- Blossfeld, H. P., M. Mills, 2001. *A Causal Approach to Interrelated Family Events: A Cross-national Comparison of Cohabitation, Non-marital Conception, and Marriage*. Working Paper No. 14. Bielefeld: University of Bielefeld, Globalife project.
- Blossfeld, H. P., G. Rohwer, 2002. *Techniques of Event History Modeling. New Approaches to Causal Analysis*. London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Booth, A., D. Johnson 1988. „Premarital cohabitation and marital success“. *Journal of the Family Issues*, 9: 255-272.
- Brown, S., A. Booth 1996. „Cohabitation versus marriage: A comparison of Relationship Quality“. *Journal of Marriage and the Family* 5 (3): 668-679
- Bumpass, L. L., J. A. Sweet, 1989. National estimates of cohabitation. *Demography* 26 (4): 615-625.
- Bumpass, L. L., T. C. Martin, J. A. Sweet 1991. „The impact of family background and early marital factors on marital disruption“. *Journal of Family Issues* 12: 22-24.
- Carmichael, G. 1995. „Consensual Partnering in the More Developed Countries“. *Journal of the Australian Population Association* 12 (1): 51-86.
- Clarberg, M. 1999. „The Price of Partnering: The Role of Economic Well-being in Young Adults' First Union Experiences“. *Social Forces* 77 (3): 945-969.
- Coleman, J. S. 1981. *Longitudinal Data Analysis*. New York: Basic Books.
- Coleman, J. S., T. J. Fararo 1992. *Rational Choice Theory. Advocacy and Critique*. London: Sage Publication.
- DeMaris, A., G. R. Leslie 1984. „Cohabitation with the future spouse: Its influence upon marital satisfaction and communication“. *Journal of Marriage and the Family* 46: 77-84.
- DeMaris, A., K. V. Rao 1992. „Premarital cohabitation and subsequent marital stability in the United States: A reassessment“. *Journal of Marriage and the Family* 54: 178-190.
- Esping-Andersen, G. 1993. „Post-industrial class structures: An analytical framework“. Pp. 7-31 in Esping-Andersen, G. (ed.), *Changing Classes*. London: Sage publications.
- Fialová, L. 1998. „Století demografické statistiky“. Pp. 133-191 in Fialová et. al., *Dějiny obyvatelstva Českých zemí*. Praha: Mladá fronta.
- Fialová, L., M. Tuček 1997. Názory na ideální počet dětí ve vybraných evropských zemích. *Demografie* 39: 1-12.
- Friedman, D., M. Hechter, Kanazawa. 1994. „A Theory of the Value of Children“. *Demography* 31 (3): 375-401.
- Giddens, A. 1992. *The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Ginther, D. K., M. Zavodny 2001. „Is the male marriage premium due to selection? The effect of Shotgun Weddings on the Return to Marriage“. *Journal of Population Economics* 14: 313-328.
- Goldscheider, F. K., L. J. Waite 1986. „Sex Differences in the Entry into Marriage“. *American Journal of Sociology* 92: 91-109.
- Gorman, E. H. 1999. *Bringing Home the bacon: Marital Allocation of Income-Earning Responsibility, Job Shifts, and Men's Wages*.
- Hajnal, J. 1965. „European Marriage Patterns in Perspective“. Pp: 101-142 in Glass, D. V., D. E. C. Eversley (eds.), *Population in History*. London: Aldine Publisher.
- Hamplová D., S. Pikálková 2002. „Manželství, nesezdaná soužití a partnerský vztah“. Pp. 127-147 in Mansfeldová, Z., M. Tuček, *Současná česká společnost. Sociologické studie*.
- Heaton, T. B., C. K. Jacobson 1999. „Persistence and Change in Decisions to Remain Childless“. *Journal of Marriage and the Family* 61 (2): 531-540.
- Horská, P. 1999. *Naše prababičky feministky*. Praha: Lidové noviny.

- Horská, P., M. Kučera, E. Maur, M. Stloukal 1990. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama.
- Kiernan, K. 2000. „European Perspectives on Union Formation“. Pp 40–58 in Waite, L. J. (ed.), *The Ties that Bind. Perspectives on Marriage and Cohabitation*. New York: Aldine de Gruyter.
- Inglehart, R. 1977. *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. 1990. *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton: Princeton University Press.
- Jaccard, J., R. Turrisi, Ch. K. Wan 1990. *Interaction effects in Multiple Regression*. London: Sage.
- Laslett, P., K. Oosterveen, K. M. Smith (ed.) 1980. *Bastardy and its Comparative History*. London: Edward Arnold.
- Lesthaeghe, R., G. Moors 1992. „De gezinsrelaties: De ontwikkeling en stabilisatie van patronen“. Pp. 19–68 in Kerhofs J. et al., *De versnelde ommekeer*. Lannoo: Tielt.
- Liefbroer, A. C. 1991. „The choice between a married or unmarried first union by young adults. A competing risk analysis“. *European Journal of Population* 7: 273–298.
- Lindenberg, S. 1989. „Social Approval, Fertility and Female Labour Market“. Pp: 32–58 in Siegers, J. J., J. Jong-Gierveld, E. Van Imhoff (eds.), *Female Labour Market Behaviour and Fertility*. Heidelberg: Springer-Verlag.
- Kiernan, K. 2000. „European Perspectives on Union Formation“. Pp. 40–58 in Waite, L. J. (ed.): *The Ties that Bind. Perspectives on Marriage and Cohabitation*. New York: Aldine de Gruyter.
- Kučera, M. 1994. *Populace České republiky 1918–1991* (The Population of the Czech Republic 1918–1991). Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Manning W. D., D. T. Lichter 1996. „Parental cohabitation and children’s economic well-being“. *Journal of Marriage and the Family* 58: 998–1010.
- Manting, D. 1994. *Dynamics in Marriage and Cohabitation. An Inter-temporal, Life Course Analysis of First Union Formation and Dissolution*. Amsterdam: Thesis Publisher.
- Maur, E. 1990. „Návštěva v toskánské rodině časného quattrocenta“. Pp. 212–242 in Horská et al. 1990. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama.
- Michael, R. T., N. B. Tuma 1985. Entry into marriage and parenthood by young men and women: The influence of the family background. *Demography* 22 (4): 515–544.
- Moors, G. 2000. Values and Living Arrangements: A Recursive Relationship. Pp. 212–226 in Waite, L. J. (ed.): *The Ties that Bind. Perspectives on Marriage and Cohabitation*. New York: Aldine de Gruyter.
- McLanahan, S. S., L. M. Casper 1995. „The American Family in 1990. Growing diversity and inequality“. Pp. 1–45 in Farley, R. (ed.), *State of the Union: America in the 1990s*. New York: Russell Sage.
- Mills, M., P. H. Blossfeld, forthcoming. „Globalization, Uncertainty and the Early Life Course: A Theoretical Framework“. In: Blossfeld, Klijzink, Mills, Kurz (ed.): *Life Courses in the Globalization Process: The Losers of Globalization: Becoming and Adult in Uncertain Times*. London: Routledge.
- Možný, I. 1987. K některým novým jevům v kulturně legitimních vzorcích rodinných startů. *Demografie* 29 (2): 114–123.
- Možný, I. 1991. *Proč tak snadno?* Praha: Sociologické nakladatelství.
- Možný, I., L. Rabušic 1992. „Unmarried Cohabitation in Czechoslovakia“. *Czech Sociological Review* 28 (Special Issue): 107–117.
- Oppenheimer, V. K. 1988. „The Theory of Marriage Timing“. *American Journal of Sociology*. 94 (3): 563–591.

- Oppenheimer, V. K. 1994. „Women's Rising Employment and the Future of the Family in Industrial Societies“. *Population and Development Review* 20 (2): 293–342.
- Oppenheimer, V. K., M. Kalmijn, N. Lin 1997. „Men's Career Development and Marriage Timing During a Period of Raising Inequality.“ *Demography* 34: 311–330.
- Populační vývoj České republiky 1990–2002*. 2002. Praha: Katedra demografie a geodemografie, PřF UK.
- Rabušic, L. 2001a. „Value Change and Demographic Behavior in the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 9 (1): 99–122.
- Rabušic, L. 2001b. *Kde ty všechny děti jsou?* Praha: Sociologické nakladatelství.
- Rabušic, L. 1998. „Česká rodina, sňatkový trh a reprodukční klima“. Pp. 92–110 in Večerník, J., P. Matějů (eds.), *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998*. Praha: Academia.
- Reed, W. R., K. Harford 1989. The Marriage Premium and Compensating Wage Differentials. *Journal of Population Economics* 2: 237–265.
- Rychtaříková, J. 1994. *Les unions informelles en République Tchèque*. Praha: Acta Universitatis Carolinae. Geographica, Supplementum: 71–85.
- Schoeni, R. F. 1995. „Marital Status and Earnings in Developed Countries“. *Journal of Population Economics* 8: 351–359
- Schumpeter, J. 1987. *Capitalism, Socialism and Democracy*. London: Unwin Paperbacks.
- Spanier, G. B. 1983. „Married and unmarried cohabitation in the United States: 1980“. *Journal of Marriage and the Family* 45 (2): 277–288.
- Šalamounová, P. 2001. *Mimomanželská plodnost v České republice a v Evropě*. Praha: Diplomová práce PřF UK.
- Teachman, J. D., K. A. Polonko 1990. „Cohabitation and marital stability in the United States“. *Social Forces* 69: 207–220.
- Teachman, J. D., J. Thomas, K. Paasch 1991. „Legal status and the stability of coresidential unions“. *Demography* 28: 571–586.
- Thomson, E., Colella, U. 1992. „Cohabitation and marital stability: Quality or commitment?“ *Journal of Marriage and the Family* 54: 259–267.
- Thornton, A. 1991. „Influence of the marital history of parents on the marital and cohabitational experiences of children“. *American Journal of Sociology* 98 (4): 868–894.
- Van de Kaa, D. J. 1987. „Europe's Second Demographic Transition.“ *Population Bulletin* 42 (1) Population reference Bureau, March.
- Van de Kaa, D. J. 1988. *Europe's Second Demographic Transition revisited: Theories and Expectations*. Werkstukken Planologisch en Demografisch Instituut, no. 109, December.
- Van de Kaa, D. J. 1993. „Second Demographic Transition Revisited: Theories and Expectations“. Pp. 81–126 in Beets, G. C. N (eds.), *Population and Family in the Low Countries* 1993, Lisse: Swets and Zeitlinger.
- Villeneuve-Gokalp, C. 1991. „From Marriage to Informal Union: Recent changes in the behaviour of French Couples“. *Population: An English Selection* 3: 81–111.
- Waite, L. J., F. K. Goldscheider, C. Witsberger 1986. „Nonfamily living and the erosion of traditional family orientations among young adults“. *American Sociological Review* 51: 541–554.
- Wiersma, G. E. 1983. *Cohabitation, an Alternative to Marriage? A cross-national Study*. Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
- Willekens, F. J. 1989. „Understanding the Interdependence between Parallel Careers“. Pp. 11–31 in Siegers, J. J. J. Jong-Gierveld, E. van Imhoff (eds.), *Female Labour Market Behaviour and Fertility*. Heidelberg: Springer-Verlag.

40 Tabulka 8. Přehled testovaných modelů. Vstup do prvního manželství, resp. nesezdaného soužití. Konkurenční riziko.

Proměnné	Model											
	1		2		3		4		5		6	
	manželství	nesezdané soužití	manželství	nesezdané soužití	manželství	nesezdané soužití	manželství	nesezdané soužití	manželství	nesezdané soužití	manželství	nesezdané soužití
Konstanta	-3,589**	-3,710**	-3,350**	-3,516**	-3,380**	-3,509**	-3,441**	-3,505**	-3,130**	-3,816**	-3,134**	-3,882**
Log(věk - 15)	2,770**	1,330**	2,856**	1,388**	3,117**	1,501**	3,295**	1,485**	3,334**	1,465**	3,334**	1,454**
Log(44 - věk)	6,029**	1,967**	6,006**	1,989**	8,258**	2,982**	8,841**	2,937**	9,143**	2,644**	-0,138**	2,565**
Muž			-0,715**	-0,527**	-1,297**	-0,674**	-1,042**	-0,691**	-1,058**	-0,675**	-1,045**	-0,482**
Log(věk - 15) *Muž					0,582	-0,047						
Log(44 - věk) *Muž					-2,330	-1,662*	-3,724**	-1,567**	-3,526**	-1,607**	-3,511**	-1,428**
Kohorta 1970+									-1,092**	0,642**	-1,074**	0,761**
Muž*Kohorta 1970+											-0,067	-0,352

Zdroj: ISSP 2002

* Statisticky významné na hladině 0,05

** Statisticky významné na hladině 0,05

Tabulka 9. Přehled testovaných modelů. Vstup do prvního manželství, resp. nesezdaného soužití. Konkurenční riziko – pokr.

Proměnná	Model									
	7		8		9		10		11	
	manželství	nesezdané soužití	manželství	nesezdané soužití	manželství	nesezdané soužití	manželství	nesezdané soužití	manželství	nesezdané soužití
Konstanta	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**
Log(věk - 15)	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**
Log(44 - věk)	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**
Muž	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**
Log(44 - věk)*Muž	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**
Kohorta 1970+	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**	-3,589**
Vzdělání (v letech)	-3,589**	0,002	0,225	0,207						
Vzdělání v letech, kvadrat. efekt			-3,589**	-0,008						
Základní vzdělání					-3,589**	-0,251				
Vyučen					-3,589**	0,105				
Střední vzdělání					-3,589**	-0,083				
Vyšší vzdělání (srov.)										
Nižší vzdělání (vyučen, základní)							-3,589**	0,135	-3,589**	0,157
Střední vzdělání (srov.)										
Vyšší vzdělání							-3,589**	0,083	-3,589**	0,085
Nižší vzdělání*muž									-0,154	-0,065
Vyšší vzdělání*muž									0,386	-0,015

Zdroj: ISSP 2002

* Statisticky významné na hladině 0,05

** Statisticky významné na hladině 0,05

Tabulka 10. Přehled testovaných modelů. Vstup do prvního manželství, resp. nesezdaného soužití. Konkurenční riziko – pokr.

Proměnná	Model							
	12		13		14		15	
	manželství	nesezdané soužití	manželství	nesezdané soužití	manželství	nesezdané soužití	manželství	nesezdané soužití
Konstanta	-3,240**	-3,892**	-2,815**	-3,544**	-2,820**	-3,559**	-2,779**	-3,434**
Log(věk - 15)	3,395**	1,470**	2,700**	1,009**	2,702**	1,015**	2,705**	1,018**
Log(44 - věk)	9,145**	2,659**	7,985**	2,208**	7,990**	2,225**	8,001**	2,237**
Muž	-1,113**	-0,692**	-1,032**	-0,663**	-1,033**	-0,665**	-1,033**	-0,666**
Log(44 - věk)*Muž	-3,362**	-1,608**	-3,233**	-1,584**	-3,233**	-1,588**	-3,246**	-1,616**
Kohorta 1970+	-1,040**	0,663**	-0,968**	0,709**	-0,953**	0,731**	-1,131**	0,525**
Nižší vzdělání (vyučen, základní)	0,268**	0,136	0,147	0,014	0,149	0,019	0,086	-0,188
Střední vzdělání (srov.)								
Vyšší vzdělání	-0,784**	0,075	-0,048	0,377*	-0,003	0,468	-0,061	0,348
Vyšší vzdělání*muž	0,492	0,023						
Školní docházka			-1,715**	-0,995**	-1,716**	-0,993**	-1,707**	-0,984**
Vyšší vzděl.*kohorta 1970+					-0,260	-0,183		
Nižší vzděl.*kohorta 1970+							0,323	0,379

Zdroj: ISSP 2002

* Statisticky významné na hladině 0,05

** Statisticky významné na hladině 0,05

Tabulka 11. Přehled testovaných modelů. Vstup do prvního manželství.

Proměnné	Model					
	1	2	3	4	5	6
Konstanta	-3,158**	-2,934**	-2,886**	-2,967**	-2,684**	-2,697**
Log(věk - 15)	2,187**	2,257**	2,228**	2,463**	2,304**	2,299**
Log(44 - věk)	4,001**	4,017**	4,791**	5,425**	5,157**	5,133**
Muž		-0,647**	-1,220**	-0,849**	-1,214**	-1,166**
Log(věk - 15)*Muž			0,847**		<i>0,772*</i>	<i>0,776*</i>
Log(44 - věk)*Muž			-0,490	-2,174**	-0,598	-0,532
Kohorta 1970+					-0,645**	-0,593**
Muž*Kohorta 1970+						-0,193

Zdroj: ISSP 2002

* Statisticky významné na hladině 0,05

** Statisticky významné na hladině 0,05

44 Tabulka 12. Přehled testovaných modelů. Vstup do prvního manželství - pokr.

Proměnná	Model										
	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Konstanta	-2,030**	-3,171**	-3,082**	-2,749**	-2,753**	-2,743**	-1,851**	-2,286**	-2,299**	-2,231**	-2,287**
Log(věk - 15)	2,322**	2,326**	2,329**	2,329**	2,337**	2,335**	2,328**	1,573**	1,576**	1,574**	1,573**
Log(44 - věk)	5,147**	5,154**	5,177**	5,171**	5,172**	5,168**	5,147**	4,074**	4,084**	4,076**	4,074**
Muž	-1,206**	-1,217**	-1,240**	-1,234**	-1,225**	-1,265**	-1,829**	-1,275**	-1,277**	-1,275**	-1,275**
Log(věk - 15)*Muž	0,777*	0,778*	0,771*	0,771*	0,756*	0,755*	0,766*	0,969**	0,970**	0,970**	0,970**
Log(44 - věk)*Muž	-0,527	-0,532	-0,554	-0,549	-0,564	-0,558	-0,544	-0,110	-0,112	-0,114	-0,110
Kohorta 1970+	-0,611**	-0,630**	-0,617**	-0,613**	-0,611**	-0,611**	-0,607**	-0,550**	-0,528**	-0,721**	-0,548**
Vzdělání (v letech)	-0,058**	0,136					-0,074**				
Vzdělání v letech, kvadrat. efekt		-0,008									
Základní vzdělání			0,455**								
Vyučen			0,512**								
Střední vzdělání			0,336**								
Vyšší vzdělání (srov.)											
Nižší vzdělání (vyučen, základní)				0,164*	0,186*	0,170**		0,036	0,039	-0,056	0,036
Střední vzdělání (srov.)											
Vyšší vzdělání				-0,336**	-0,486**	-0,496**		0,111	0,181	0,100	0,110
Nižší vzdělání*muž					-0,060						
Vyšší vzdělání*muž					0,415	0,455					
Vzdělání v letech*muž							0,054				
Školní docházka								-1,979**	-1,982**	-1,975**	-1,961**
Vyšší vzděl.*kohorta 1970 +									-0,259		
Nižší vzděl.*kohorta 1970 +										0,346	
Školní docházka.*kohorta 1970 +											-0,045

Shrnutí

Text se snaží přispět k porozumění a popisu demografické změny, kterou prošla česká společnost v 90. letech. V odborné literatuře se objevují dvě konkureční vysvětlení: kulturní (normativní) vysvětlení chápe demografickou změnu jako důsledek kulturní změny, teorie racionální volby hledají příčinu ve změnách pracovního trhu a rostoucí nejistotě ohledně ekonomických rolí. Zatímco normativní teorie se soustředí na cíle a na to, co lidé chtějí, teorie racionální volby věnují pozornost prostředkům, tedy tomu, co lidé mohou.

Tato práce se nesnaží rozhodnout, který z obou táborů, má pravdu, ale spíše se soustředí na otázku, zda demografická změna postihla všechny sociální skupiny stejným způsobem. Věnuje se přitom dílčí otázce, jak vstup do manželství (resp. nesezdaného soužití) souvisí s nejvyšším dosaženým vzděláním a zda tato souvislost odpovídá předpokladům uvedených teorií. Vzdělání by mělo hrát roli v demografickém chování jak podle normativních přístupů, tak podle teorií racionální volby, protože je lze považovat jednak za měřítko kulturního kapitálu, tak za faktor ovlivňující postavení a šance na pracovním trhu.

Empirická část zpracovává partnerské historie získané v rámci šetření ISSP 2002 Rodina a vychází z perspektivy životní dráhy. Metodologicky pracuje s event-history modelováním, což umožňuje postihnout časování vstupu do prvního partnerství v souvislosti s jinými životními událostmi (ukončením školy). Analýzy se snažily najít odpověď na dvě základní otázky. První otázkou je, jaká je souvislost mezi vstupem do manželství (nesezdaného soužití) u mužů a u žen, resp. je vzdělání překážkou partnerského svazku nebo naopak zvyšuje šance vstupu do partnerského soužití? Jak vzdělání souvisí s tím, zda bude první svazek manželství či nesezdané soužití? Druhou otázkou je, zda se vliv vzdělání změnil u generací narozených v 70. letech. Tyto generace dospívaly v období zásadní kulturní i ekonomické změny a jejich demografické chování se významně liší od chování generací předchozích, takže lze předpokládat, že vzdělání – jako měřítko kulturního kapitálu i relativní pozice na pracovním trhu – bude mít silnější vliv.

Výsledky analýz naznačují, že souvislost mezi vzděláním a vstupem do partnerského svazku lze najít u mužů i u žen. Ukazuje se však, že rozdíly lze plně vysvětlit délkou studia. Vzdělanější lidé sice vstupují do manželství s nižší intenzitou než jejich méně vzdělaní vrstevníci, ale vzdělanostní rozdíly zmizí v okamžiku, kdy do modelů zahrneme školní docházku. Data nepotvrzují ani to, že by v této otázce došlo ke kohortnímu posunu a že by u generací narozených v 70. letech hrálo vzdělání či školní docházka významnější roli než v generacích předchozích. Analýzy tak naznačují, že vzorce vstupu do manželství, resp. nesezdaného soužití jsou v české společnosti v jednotlivých vzdělanostních skupinách podobné.

Summary

The study aims to contribute to an understanding and description of the demographic shift in Czech society in the 1990s. The literature in this field offers two competing explanations: the cultural (normative) theories understand the demographic shift as a consequence of cultural change, and the rational choice theory seeks the cause in changes in the labour market and the growing insecurity adult economic roles. While the normative theories concentrate on the outcome and on what people want, the rational choice theory focuses on people's means.

This study does not attempt to decide which of these two camps is correct. Instead it looks at the question of whether the demographic change affected all social groups in the same way. It devotes some attention to the question of how entry into a marriage (or unmarried cohabitation) is connected with a person's level of education and whether this connection corresponds to the assumptions laid out in the theories indicated above. Education should play a role in demographic behaviour according to both the normative approach and the rational choice theory. Education is possible to view on the one hand as a measure of cultural capital and on the other as a factor influencing a person's position and chances in the labour market.

The empirical section of the study works with partnership histories, which were attached the ISSP 2002 Family survey. The event-history modelling is applied, which makes it possible to analyse the timing of a person's entry into the first partnership within a context of other life events (finishing school). The analyses were aimed at finding an answer to two basic questions. The first question asks what kind of relationship exists between education and entry into marriage (or unmarried cohabitation)? Does education decrease the risk of entering into a partnership union? How is education related to whether the first union is marriage or unmarried cohabitation? The second question asks whether the influence of education has changed among the generations born in the 1970s? These generations grew up in a period of fundamental cultural and economic change and their demographic behaviour differs considerably from that of previous generations. Therefore, it may be assumed that education - as a measure of cultural capital and a person's relative position in the labour market - could have a stronger influence.

The results of the analyses indicate that it is possible to find a connection between education and entry into a partnership union among both men and women. However, it appears that the differences can be fully explained in terms of the differing lengths of the period of study. The degree to which more educated people enter into marriage is less intense than in the case of their less educated peers, but the educational differences disappear as soon as school attendance is included in the model. Furthermore, the data do not confirm that any cohort shift occurred that would suggest education or school attendance plays a greater role among the generation born in the 1970s than among previous generations. The analyses

therefore indicate that among the educational groups in the Czech Republic the patterns of entry into marriage, or unmarried cohabitation, are similar.

Zusammenfassung

Der Text versucht, zum Verständnis und zur Beschreibung der demographischen Veränderungen, die die tschechische Gesellschaft in den 90er Jahren erfahren hat, beizutragen. In der Fachliteratur gibt es dazu zwei miteinander konkurrierende Erklärungen: die kulturelle (normative) Erklärung begreift die demographische Veränderung als Folge einer kulturellen Veränderung, die Theorie der rationalen Wahl (Rational Choice Theory) sucht die Ursache dieser Veränderungen in den sich verändernden Bedingungen des Arbeitsmarktes und der wachsenden Ungewissheit hinsichtlich der wirtschaftlichen Rollen. Während sich die normative Theorie auf die Ziele und Wünsche des Menschen konzentriert, lenkt die Theorie der rationalen Wahl ihre Aufmerksamkeit auf die Mittel, d.h. auf die Möglichkeiten des Menschen.

Diese Arbeit will nicht darüber befinden, welche dieser Theorien richtig ist, sie konzentriert sich vielmehr auf die Frage, ob sich die demographische Veränderung auf alle sozialen Gruppen in gleicher Art und Weise ausgewirkt hat. Dabei befasst sich die Arbeit mit der Teilfrage, inwiefern die Eheschließung (bzw. das Eingehen von Partnerschaften ohne Trauschein) mit dem Bildungsgrad zusammenhängt und ob dieser Zusammenhang den Voraussetzungen der beiden o.g. Theorien entspricht. Die Bildung müsste sowohl nach der normativen Theorie, als auch nach der Theorie der rationalen Wahl, im demographischen Verhalten eine Rolle spielen, da sie sowohl als Maßstab des kulturellen Kapitals, als auch als ein die Position und Chancen auf dem Arbeitsmarkt beeinflussender Faktor aufgefasst werden kann.

Im empirischen Teil der Arbeit werden Angaben über Verläufe von Partnerschaften, die im Rahmen der 2002 durchgeführten ISSP-Untersuchung über Familien gewonnen wurden, auf der Grundlage der Lebensbahn-Perspektive verarbeitet. In methodologischer Hinsicht arbeitet dieser Teil mit dem Event History Modelling, was die zeitliche Einordnung des Eingehens der ersten Lebenspartnerschaft in bezug zu anderen Lebensereignissen (Schul- bzw. Studienabschluss) ermöglicht. Die Analysen versuchen, Antworten auf zwei grundlegende Fragen zu finden: 1. Welcher Zusammenhang besteht zwischen dem Eingehen einer Ehe (Partnerschaft ohne Trauschein) und dem Bildungsgrad bei Frauen und Männern, bzw. stellt der Bildungsgrad ein Hindernis für eine Lebenspartnerschaft dar, oder erhöht er im Gegenteil die Chancen auf das Eingehen einer Lebenspartnerschaft? Wie wirkt sich der Bildungsgrad darauf aus, ob es sich bei der ersten Lebenspartnerschaft um eine Ehe oder um eine Partnerschaft ohne Trauschein handelt? 2. Hat sich der Einfluss der Bildung bei den in den 70er Jahren geborenen Generationen verändert? Diese Generationen wuchsen in einer Zeit grundlegender kultureller und wirtschaftlicher Veränderungen auf, und ihr demographisches Verhalten unterscheidet sich erheblich vom Verhalten der vorherigen Generationen, so dass vorausgesetzt werden kann, dass die Bildung – als Maßstab kulturellen Kapitals und als Maßstab der relativen Position auf dem Arbeitsmarkt – einen stärkeren Einfluss haben wird.

Die Analyseergebnisse deuten an, dass der Zusammenhang zwischen der Bildung und dem Eingehen einer Lebenspartnerschaft sowohl bei Männern als auch bei Frauen zu finden

ist. Es zeigt sich jedoch, dass die Unterschiede voll durch die unterschiedliche Dauer des Bildungswegs erklärt werden können. Bei Menschen mit höherem Bildungsgrad ist die Intensität der Eheschließung zwar niedriger als bei Gleichaltrigen mit geringerem Bildungsgrad, der Bildungsunterschied verschwindet jedoch, wenn man in die Berechnungsmodelle auch die Dauer des Bildungswegs mit einbezieht. Die Daten bestätigen in dieser Frage auch keine Kohortenverschiebung, und auch die Vermutung, dass die Bildung bei den in den 70er Jahren geborenen Generationen eine bedeutendere Rolle spielt, als bei den vorherigen Generationen, konnte anhand der Daten nicht bestätigt werden. Die Analysen deuten somit an, dass die Muster des Eingehens einer Ehe bzw. einer Partnerschaft ohne Trauschein in der tschechischen Gesellschaft bei den jeweiligen Bildungsschichten ähnlich sind.

PUBLIKACE EDICE SOCIOLOGICKÉ TEXTY/SOCIOLOGICAL PAPERS:

- SP 03:3 J. Večerník: Work and Job Values in CEE and EU countries.
- SP 03:2 F. Zich, O. Roubal, B. Spalová: Mezigenerační biografická konfigurace obyvatel české části Euroregionu Nisa. 120 s.
- SP 03:1 P. Matějů, B. Řeháková, N. Simonová: Strukturální determinace růstu nerovností. 49 s.
- SP 02:13 E. Rendlová, T. Lebeda: Výzkumy veřejného mínění – teoretické souvislosti a praktická aplikace. 52 s., 100 Kč
- SP 02:12 M. Havelka, M. Tuček, J. Černý, J. Česal, M. Hudema: Skupinové mentality. 85 s., 154 Kč
- SP 02:11 M. Hájek, T. Holeček, J. Kabele, J. Kandert, P. Kohútek, Z. Vajdová: The World of Hierarchies and Real Socialism. 108 s., 190 Kč
- SP 02:10 A. Křížková, L. Václavíková-Helšusová: Sociální kontext života žen pracujících v řídicích pozicích. 48 s., 107 Kč
- SP 02:9 L. Linek, P. Rakušanová: Parties in the Parliament. Why, When and How do Parties Act in Unity?. 73 s., 81 Kč
- SP 02:8 A. Křížková: Životní strategie manažerek: případová studie. 67 s., 129 Kč
- SP 02:7 T. Kostelecký, J. Stachová, D. Čermák: Region a politika. 76 s., 116 Kč
- SP 02:6 M. Hájek, T. Holeček, J. Kabele, J. Kandert, P. Kohútek, Z. Vajdová: Svět hierarchií a reálný socialismus. 97 s., 169 Kč
- SP 02:5 P. Sunega, D. Čermák, Z. Vajdová: Dráhy bydlení v ČR 1960 - 2001. 97 s., 177 Kč
- SP 02:4 Z. R. Nešpor: Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty. Prolegomena k sociologickému studiu českých emigračních procesů 20. století se zvláštním zřetelem k západní reemigraci 90. let. 85 s., 148 Kč
- SP 02:3 M. Lux: Spokojenost českých občanů s bydlením. 56 s., 93 Kč
- SP 02:2 N. Simonová: The Influence of Family Origin on the Evolution of Educational Inequalities in the Czech Republic after 1989, 36 s., 73 Kč
- SP 02:1 P. Machonin, M. Tuček: Zrod a další vývoj nových elit v České republice (od konce osmdesátých let 20. století do jara 2002; 64 s., 97 Kč
- SP 01:12 M. Hájek, T. Holeček, J. Kabele, P. Kohútek, Z. Vajdová: Kdo se bojí hierarchií? Dědictví komunistické vlády; 99 s., 133 Kč
- SP 01:11 H. Jeřábek a E. Veisová: 11 September. Mezinárodní internetový komunikační výzkum International On-line Communication Research; 60 s., 95 Kč
- SP 01:10 J. Rychtaříková, S. Pikálková, D. Hamplová: Diferenciace reprodukčního a rodinného chování v evropských populacích; 83 s., 117 Kč

- SP 01:9 T. Kostecký: Vzestup nebo pád politického regionalismu? Změny na politické mapě v letech 1992 až 1998 – srovnání České a Slovenské republiky; 96 s., 133 Kč
- SP 01:8 M. Novák a K. Vlachová: Linie štěpení v České republice. Komparace národní úrovně s příkladem konkrétní lokality; 32 s., 68 Kč
- SP 01:7 D. Kozlíková: Romská otázka – překážka vstupu České republiky do Evropské unie?; 64 s., 100 Kč
- SP 01:6 P. Soukup: ISSP – Životní prostředí; 74 s., 105 Kč
- SP 01:5 J. Večerník: Mzdová a příjmová diferenciacie v České republice v transformačním období; 66 s., 111 Kč
- SP 01:4 F. Zich: The Bearers of Development of the Cross-Border Community on Czech-German Border; 54 s., 88 Kč
- SP 01:3 P. Sunega: Adresný příspěvek na nájemné v prostředí České republiky: komparace vybraných modelů; 96 s., 138 Kč
- SP 01:2 M. Kreidl: The Role of Political, Social and Cultural Capital in Secondary School Selection in Socialist Czechoslovakia, 1948-1989; 48 pp., 89 Kč
- SP 01:1 P. Štěpánková: Income Maintenance Policies, Household Characteristics and Work Incentives in the Czech Republic; 40 pp., 77 Kč
- SP 00:7 L. Simerská, I. Smetáčková: Pracovní a rodinná praxe mladých lékařek; 70 s., 95 Kč
- SP 00:6 P. Machonin, L. Gatnar, M. Tuček: Vývoj sociální struktury v české společnosti 1988–1999; 70 s., 101 Kč
- SP 00:5 K. Vlachová: Stranická identifikace v České republice; 38 s., 62 Kč
- SP 00:4 M. Kreidl: What makes inequalities legitimate? An international comparison; 54 pp., 80 Kč
- SP 00:3 D. Hamplová: Náboženství a nadpřirozeno ve společnosti (mezinárodní srovnání na základě jednoho empirického výzkumu); 64 s., 90 Kč
- SP 00:2 K. Müller, V. Štědronský: Transformace a modernizace společnosti na příkladech vybraných institucí. První část případových studií: střední průmyslový podnik, softwarová firma, banka, různá zdravotnická zařízení, vysokoškolský institut; 116 s., 109 Kč
- SP 00:1 M. Lux: The housing policy changes and housing expenditures in the Czech Republic; 64 pp., 82 Kč

PUBLIKACE EDICE “WORKING PAPERS“

- WP 99:11 M. Jeřábek (ed.): Geografická analýza pohraničí České republiky; 184 s.
- WP 99:10 M. Kreidl, K. Vlachová: Rise and Decline of Right-Wing Extremism in the Czech Republic in the 1990s; 40 p.

- WP 99:9 B. Řeháková: Vnímané a spravedlivé nerovnosti: vývoj v devadesátých letech a další souvislosti; 46 s.
- WP 99:8 L. Brokl, A. Seidlová, J. Bečvář, P. Rakušanová: Postoje československých občanů k demokracii v roce 1968; 84 s.
- WP 99:7 H. Jeřábek, R. Gabriel, M. Kříž, H. Malečková, M. Novák, E. Pilíková, K. Plecítá, J. Remr, A. Vlachová: Utváření postojů obyvatel českého města I. Lidé s vlivem a osobní mezilidská komunikace při utváření politických postojů v lokální komunitě; 136 s.
- WP 99:6 H. Maříková: Muž v rodině: demokratizace sféry soukromé; 110 s.
- WP 99:5 M. Musilová: Vývoj politiky rovných příležitostí mužů a žen v České republice v kontextu evropské integrace; 60 s.
- WP 99:4 F. Zich: Nositelé přeshraniční spolupráce na česko-německé hranici; 108 s.
- WP 99:3 L. Bušíková: Známosti osobností lokální politiky; 68 s.
- WP 99:2 A. Nedomová (editor), L. Bušíková, E. Heřmanová, T. Kostelecký, Z. Vajdová, P. Vojtěchovská: Trh bydlení, jeho regionální diferenciaci a sociální souvislosti; 82 s.
- WP 99:1 M. Tuček, E. Rendlová, M. Rezková, A. Glasová, J. Černý: Odras společenských změn ve veřejném mínění 1990-1998 (analýza dat IVVM); 104 s.
- WP 98:6 K. Müller: Modernizační kontext transformace, strukturální a institucionální aspekty; 82 s.
- WP 98:5 L. Brokl, Z. Mansfeldová, A. Kroupa: Poslanci prvního českého parlamentu (1992-1996); 94 s.
- WP 98:4 M. Lux: Konzervatismus a liberalismus na pozadí percepce sociálního státu; 56 s.
- WP 98:3 M. Tuček a kol.: Česká rodina v transformaci – Stratifikace, dělba rolí a hodnotové orientace; 162 s.

**Vstup do manželství a nesezdaného soužití
v České republice po roce 1989
v souvislosti se vzděláním**

Dana Hamplová

Edice Sociologické texty/Sociological Papers SP 03:4

Řídí: Marie Čermáková

Překlady: Robin Cassling, Daniel Meier

Redakce: Anna Čermáková

Sazba: Martin Pokorný

Vydal: Sociologický ústav AV ČR

Jilská 1, 110 00 Praha 1

Náklad 170 ks

1. vydání

Prodej zajišťuje Tiskové a ediční oddělení SoÚ

tel.: 222 221 761, fax: 221 183 250

e-mail: prodej@soc.cas.cz